

Teresa San Román

La diferència inquietant

*Velles i noves estratègies
culturals dels gitanos*

Fundació Serveis de Cultura Popular
Editorial Alta Fulla

◆ SEGONA EDICIÓ ◆

LA DIFERÈNCIA INQUIETANT

Teresa San Román

LA DIFERÈNCIA INQUIETANT

*Velles i noves estratègies
culturals dels gitanos*

Fundació Serveis de Cultura Popular
Editorial Alta Fulla
1998

*L'autora va realitzar aquest treball
en el marc d'un projecte sobre marginació social
finançat per la DGICYT*

© Teresa San Román Espinosa
i Fundació Serveis de Cultura Popular, 1994

Traducció: Josep Lladó

Primera edició: setembre de 1994

Segona edició: juny de 1998

Propietat d'aquesta edició: Editorial Alta Fulla
Passatge d'Alió 10, 08037 Barcelona
i Fundació Serveis de Cultura Popular

Imprès a Novagràfik, S. L.
Puigcerdà 127, 08019 Barcelona
Dipòsit legal: B. 29.623-1998
ISBN: 84-7900-055-4

*A la memòria del Tio Peret i a Carme Garriga,
que em van introduir agafada de la mà
pels camins lluminosos dels gitanos.*

Qui estudia els gitanos i arriba fins a l'extrem de la seva acció, què fa sinó introduir inquietud pertot arreu?... Per sostenir-se només ha d'atendre la seva feina. Per tant, ha d'acceptar l'escàndol..., situació de plena lucidesa que és així mateix de plena llibertat, de plena responsabilitat. Només l'emoció que un dia li va suscitar la trobada amb altres homes pot justificar la seva perseverança. I si en algun moment se sent cansat o desanimat o pensa que no troba en si mateix més recursos, sempre podrà tornar allà i recuperar-se, sentir alegria, en constatar que l'escàndol de la seva activitat és poca cosa si ho compara amb aquell altre del qual ha de retre compte: l'inesgotable i meravellós escàndol de la presència dels gitanos.

P. Williams, «Gitans, Identité, Évolution»,
Études Tsiganes, 1989, p. 32.

Introducció

Al cap d'uns quants anys, no gaires, d'allunyament dels gitanos, hi vaig tornar al començament d'aquesta dècada, quan tots ells, els culpables i els innocents, els infants i els adults, van ser sotmesos a l'horror de l'atac i del desprestigi indiscriminat. Hi vaig tornar per fer l'única cosa que, fins a cert punt, sé fer: intentar entendre i explicar des de l'antropologia la seva situació, la variabilitat de les seves condicions i de la seva cultura, la relació que té tot plegat amb el món en què vivim. No parlaré de tots els gitanos i no solament perquè no hi hagi cap possibilitat d'una sola generalització que els afecti d'un en un, sinó també perquè em referiré únicament als gitanos en situació socio-econòmica precària, pobres o marginats i, d'aquests, només als gitanos-*gitanos* o gitanos *caló*, la immensa majoria dels que viuen a Catalunya i a l'Estat espanyol, i no parlaré dels *hongaresos*, antics immigrants centreeuropeus, ni dels *zingars* d'origen portuguès, avui dia més nombrosos que no pas fa vint anys.

He dividit el llibre en tres parts. La primera intenta aportar una interpretació de les dades històriques i de la lectura historiogràfica que en fan altres autors, a través del prisma que s'interessa pels processos d'integració, aculturació, marginació i resistència ètnica. Aquesta primera part abraça el període des de l'arribada dels gitanos a la Península fins al posterior a la Guerra Civil. La segona part comprèn els últims quaranta anys i divideix aquest temps històric en dos períodes. El primer es desenvolupa en l'època d'expansió econòmica, des de les migracions del final dels anys 50 fins a la primera crisi del petroli, i el segon tracta de les conseqüències que les crisis econòmiques van tenir per als gitanos. Amb tot això he intentat tres coses: mostrar la gran diferenciació de les condicions i de les creacions culturals dels gitanos, entendre la tradició com a creació cultural que pretén l'adaptació i la resposta a cada període històric i a cada context, amb allò que és simultàniament canviant i durable, creat i heretat, i assenyalar les estratègies de supervivència i de relació d'aquest col·lectiu com a tradició de gran profunditat històrica, veient en aquestes estratègies una de les raons més poderoses, alhora, de la seva pervivència ètnica, de la seva adaptabilitat extrema a condicions de precarietat i de la seva extensa marginació. L'últim capítol l'he dedicat a dibuixar sobre el paper el balanç final del procés que potser pot ajudar-nos a entendre la situació actual dels gitanos *caló* pobres espanyols que viuen, sobretot, a les ciutats.

Al començament de cada part, a la primera citació, assenyalo les fonts principals de les dades que utilitzo en l'anàlisi i que recomano com a base per ampliar el coneixement dels textos corresponents a cadascuna de les parts del llibre. Per a la primera, recorro sobretot als historiadors dels gitanos. Per al primer capítol de la segona part (anys 50-70) recorro fonamentalment, tot i que no m'hi limito, al meu treball de camp entre el 67 i el 74, del qual agafo també dades de les històries de la vida dels més vells per descriure el període immediatament anterior a la primera meitat d'aquest segle. Per al segon capítol d'aquesta segona part recorro a tres tipus de fonts. D'una banda, al meu treball entre el 75 i el 85 amb gitanos de Madrid i de Barcelona, i a les prospeccions de camp que he fet d'un parell d'anys ençà, que em permeten veure canvis i adaptacions, percebre vigències i continuïtats, entendre els nous engranatges de tot el conjunt. D'una altra, dec algunes dades als treballs de joves investigadors que han desenvolupat la seva tasca en aquests darrers anys; i aprofito ara per donar-los les gràcies per l'amabilitat que han tingut de permetre'm fer esment dels seus textos i de les seves comunicacions. Finalment, he recorregut també a unes quantes publicacions institucionals per a aquest període. Com he dit abans, de tot això, n'aporto les referències al principi de cada part.

Ha estat impossible d'escriure sobre el que hauria volgut. Les limitacions d'espai de la publicació, que em van encarregar Serveis de Cultura Popular, i el caràcter del llibre, dirigit a persones interessades en aquest tema però no necessàriament especialistes, m'han forçat a retallar moltes coses. Només desitjo que el llibre ajudi a entendre un poble que és versàtil, fluid, canviant, perseguit i rebutjat, però que és i ha estat, abans de tot i malgrat tot, ell mateix.

Primera part

BUSCANT RESPOSTES EN LA HISTÒRIA

1. Els orígens d'un viatge

Qualsevol al·lusió a la història dels gitans ha de passar per un paràgraf que adverteixi del tall que, vulguis o no, introduïrem en els fets tal com van passar: les fonts que ens parlen dels gitans mai no són gaire fiables. A vegades es diu que el problema consisteix en el fet que no les han escrites ells mateixos. Però aquest problema el tenen gairebé tots els subjectes de la història. En el cas dels gitans no ens trobem davant el problema metodològic comú, sinó que s'hi afegeixen els problemes habitualment més difícils de resoldre: la manca de documents, que no seran abundants fins ben entrada l'edat moderna; l'etnocentrisme de la població receptora a cadascun dels llocs i el dels mateixos gitans, de tal manera que qui escrivia havia de passar els fets pel seu sedàs; l'absència gairebé total d'intervenció notòria dels gitans en l'esdevenidor històric dels receptors, cosa que fa que els ignorin tant els qui produïen les fonts com, fins fa poc, els historiadors mateixos; i el fet que es tracti d'un grup humà perseguit des de fa cinc-cents anys, del qual els seus enemics escriuen sovint. L'esforç que s'ha fet ens els darrers vint-i-cinc anys per aclarir els fets, per interpretar teòricament l'esdevenidor del poble gitano, és notable però encara no és suficient.

Em basaré en treballs de lingüistes i historiadors, especialment en els de Vaux de Foletier i Sampson per al temps anterior al segle XV, i en els de María Helena Sánchez Ortega, Amada López de Meneses, Bernard Leblond, Antonio Gómez Alfaro, i també en el meu treball del 76, per exposar les dades de què disposem sobre els gitans a Espanya des de la seva primera penetració coneguda a través dels Pirineus fins al final del segle XVIII.¹ Em permetré, però,

1. Vegeu F. de Vaux de Foletier, *Mil años de Historia de los gitanos*, Plaza y Janés, 1974. J. Sampson, *The dialect of the Gypsies of Wales*, Oxford, 1926 i *The Win of the Heath*, Gregynog Press, 1933. María H. Sánchez Ortega, *Los gitanos españoles*, Castellote, 1977 i «Cultura e Historia de los gitanos» a T. San Román, *Entre la marginación y el racismo*, Alianza Universidad, 1986. B. Leblon, *Los gitanos en España. El precio y el valor de la diferencia*, Gedisa, 1985. A. Gómez Alfaro, «Los gitanos en la sociedad española», *Documentación Social*, 41, 1980; «Los gitanos de Cataluña en el siglo XVIII», *Historia y vida*, 150, 1980; «La verdadera historia de los gitanos de Madrid», *Cisneros*, 55, 66, 71 i 72, 1978. A. López de Meneses, contribucions a *Pomezia*, 2-1967,

de contemplar aquestes dades i aventurar suggeriments, hipòtesis, interpretacions, segons els interessos teòrics que em mouen, sobre la continuïtat i el canvi cultural, sobre les relacions interètniques i els processos d'integració i d'acumulació experimentats pels gitanos i sobre els productes ideològics com a productes i gestors de conseqüències per a aquestes relacions.

Actualment hi ha consens pel que fa a la localització dels gitanos a l'Índia. Els estudis lingüístics han permès de situar la llengua d'aquest poble en un conjunt de llengües neoàries, parlades al nord-oest de l'Índia. N'hi ha que fixen la data de la seva sortida cap allà al 1000–1100 dC i d'altres, fins i tot, amb anterioritat al segle x. Hi ha autors que pensen que els gitanos van sortir de l'Índia cap a l'Iran, però que després van agafar dues rutes diferents: una a través d'Armènia fins a Bizanci, cosa que explicaria la presència de vocabulari greco-bizantí en la seva llengua, i l'altra a través de Síria, el Pròxim Orient i el Mediterrani, fet que justificaria l'existència de vocabulari àrab en uns quants grups. Sembla que Grècia els va acollir durant un llarg període i que també es van instal·lar en terres dels serbis, dels búlgars i dels romanesos. Però, tanmateix, el vocabulari germànic, present en uns quants grups gitanos europeus, no el trobem en els del sud, concretament en els espanyols, i, per tant, es podria pensar que a partir d'aquells punts van fer una ruta diferent.

La fragilitat dels testimoniatges sobre els gitanos, a part les reconstruccions lingüístiques del seu viatge inicial, és enorme i els documents només comencen a ser fiables a partir del segle XIV. Amb tot, hi ha indicis anteriors, encara dubtosos, que complementarien les tesis dels lingüistes: el 853, a Anatharlos, Cilícia, les *Cròniques Bizantines* hi situen un grup que podria ser gitano. Cap al 1100, un monjo del mont Athos, a Grècia, parla d'una gent *atzincani*, que alguns autors consideren gitanos. El 1322 apareixien a Creta i entrada la segona meitat del segle XIV es devien disseminar per Europa. Sembla que es van quedar molt temps als Balcans però finalment la majoria dels qui s'estaven allà van sortir cap a altres llocs abans del segle XV. Els trobem a Alemanya, a Hongria, a Suïssa, un document ens parla dels gitanos a Provença ja a la primera del segle XIV. A molts llocs, com ara Romania, van arribar a ser esclaus i potser la fugida de l'esclavatge és una de les claus del seu desplaçament encara més cap a l'oest, empesos, a més a més, per l'entrada dels turcs a Constantinoble que reforçaria aquesta migració.

Hi ha autors que creuen que els gitanos procedeixen d'un grup ètnic que pertany a una casta inferior o a un dels seus pobles pàries. És impossible de saber-ho del cert, almenys de moment. Amb tot, penso que això explicaria, parcialment, la constant presència de solucions marginals adoptades molt aviat pels gitanos a tot Europa, una forma de resistència a les pressions assimilacionistes, exclusives i fins i tot genocides dels receptors europeus. En parlaré més endavant.

D'aquests primers temps dels gitanos a Europa, no en sabem gran cosa. La

3-1968 i 5-1970 i «La inmigración gitana en España durante el siglo XV», a Martínez Ferrando, *Miscelánea de Estudios*, 1968. T. San Román, *Vecinos Gitanos*, Akal, 1976.

seva imatge és fonamentalment errant, tot i que hi va haver períodes (i segurament segments) en què es van establir permanentment. Viatgen en grups petits de deu, trenta o, fins i tot, cent homes i dones de totes les edats, parlen una llengua pròpia i estranya a tots els seus receptors, sovint diuen que són pelegrins i cada grup és guiat per un cap que aquí adopta el títol de comte o duc, voivoda més cap a l'est. Ells mateixos es veuen diferents dels seus receptors i actuen amb independència en les seves decisions. D'altra banda, es tracta de grups sense lligams entre ells que de vegades s'enfronten a mort, tal com consta, i en ocasions se segueixen els uns als altres a poca distància amb unes relacions que desconeixem, que sembla que hagin passat inadvertides i que considero, ho veurem, d'extrem interès. Diuen que vénen de l'Egipte Menor o del Petit Egipte, com es coneixia certes àrees de Grècia i Àsia Menor, i que són cristians. Alguns cops cristians pelegrins. D'altres, cristians que compleixen la penitència del pelegrinatge pel pecat d'haver renegat de la seva fe cristiana per l'amenaça dels musulmans i per haver-s'hi sotmès. En alguns documents consta fins i tot la penitència papal i l'ordre del Pontífex que diu que se'ls ajudi en la seva missió perquè puguin complir-la. Se'ls dibuixa com una gent estranya quant a llengua, vestits, costums, ornaments, acompanyats, els qui van arribar aquí, de cavalls i llebrers, de música i danses; cristians penitents, però bruixots i fetillers. Ningú no pot eludir la menció al *Diari d'un burgès de París*, document que descriu l'espectacular arribada a la ciutat, el 12 d'agost del 1427, d'un grup d'aquesta gent, seguida d'un altre grup una mica més tard. Molts hi anaven per veure'ls i ells, diu el document, d'aspecte estrany i miserable, endevinaven el futur llegint el palmell de la mà; així i amb el que treien dels petits roboratoris es guanyaven el pa. El bisbe de París, advertit de tot això, els visita i se n'han d'anar aquell setembre mateix. Aquesta crònica, ho diu María Helena Sánchez Ortega amb raó, ja conté els elements de l'estereotip que no para de repetir-se al llarg de la història. Realment representa el primer quadre de tipificació negativa dels gitanos. Sens dubte, hi havia altres cròniques, tant millors com pitjors, però els elements dibuixats a la del 1427 perduraran insistentment i sense treva fins avui.

Malgrat aquesta mala experiència, els gitanos van ser ben acollits, en general, a l'occident d'Europa en aquesta primera època, durant el segle xv. La seva condició de cristians pelegrins en penitència els procura salconduits i protecció, i el fet de ser itinerants i guiats per un home amb un títol d'autoritat referma tant la llibertat de moviment com la prerrogativa, tants cops atorgada, de tenir la seva pròpia justícia. El seu acolliment als objectius religiosos, a les cartes de privilegis de caminants pelegrins, la seva pròpia inestabilitat inicial que feia pensar en una situació transitòria, els allibera de contribucions i d'estar sotmesos i els facilita el pas, el crèdit i l'ajut. En resum, la seva estrangeria i la seva vinculació als objectius de l'Església, que ells proclamen, són les beneficioses bastides per les quals camina una gran part dels gitanos en aquests primers temps.

Així doncs, amb el segle acaba una etapa que mai no tornaria a repetir-se. La Dieta d'Augzburg el 1500 i una mica abans la Pragmàtica dels Reis Catòlics

posarien fi a la seva bona estrella i n'ordenarien l'expulsió. He donat com a argument en altres ocasions que el motiu d'aquesta decisió és prioritàriament polític. Polític per l'aliment ideològic d'unificació i homogeneïtzació que inspira els estats que neixen en aquell moment.² Polític pel repte i la insolència que representava per al poder l'existència d'un petit poble de gent independent, amb comtes o ducs o voivodes, i que tenia llibertat i poder paral·lel en la mesura que es comença a tenir l'evidència que la seva situació no és transitòria: s'estableixen. Els invitats de pas, els pelegrins benaventurats, s'estableixen. I si és així s'han d'establir com tothom: sedentaris, sotmesos, productius, «servint el Senyor», es diu, que garanteixi el seu control.

Des del final del xv, i cada cop d'una manera més persistent a mesura que avancem cap al xvi, se'ls acusa de robatoris, d'encantaments i d'associació amb malfactors, de practicar costums estranys que malmeten l'indestructible etnocentrisme propi del moment i de pertorbar les ensenyances de l'Església. Els parers, tanmateix, no són unívocs: hi ha pagesos que els ajuden i nobles que els protegeixen, de manera que de mica en mica s'introdueixen puntualitzacions legislatives que amenacen qui els pugui donar suport, qui els ajudi a eludir el compliment de les disposicions d'assimilació o expulsió. Per tant, hi ha dos parers, i no un, i cap de tots dos no és fàcil d'atribuir a un sector concret de la societat majoritària. M'agradaria poder dir que mentre que el poder els persegueix, el poble els empara i l'Església se'n desentén. I hi ha autors que ho diuen. Però no es pot. Hi ha pagesos que fugen dels gitanos, que els temen i els odien, i hi ha nobles i clergues que els protegeixen, i d'altres que no ho fan. La dificultat real és saber quina és la línia de demarcació entre els uns i els altres. Igual com passa ara, ja ho veurem. En tot cas els gitanos sembla que provoquin la més absoluta indiferència si són lluny i les passions més oposades si són a prop.

A mitjan segle xvi ja se'ls ha expulsat d'Espanya, del Sacre Imperi, de França, d'Anglaterra i fins i tot Pius V els ha fet fora de Roma. Però realment és fantàstic veure com les ordres, les lleis, les disposicions de tots els rangs, se succeiran dècada rere dècada, segle rere segle. L'intent d'eliminació sòcio-cultural o bé física dels gitanos, que s'engega a les albors del xv, és un rotund fracàs que s'ha de reproduir en ell mateix fins a la sacietat. Va causar grans sofriments, el més gran sentit històric del qual és la seva inutilitat, i el seu més gran sentit humà és una lliçó més sobre aquesta barreja de perversitat i estupidesa que constitueix la xenofòbia, i sobre el dolor i la resistència que tants cops produeix. L'eficàcia destructiva de les lleis, tanmateix, variava i (varia) tenint en compte un ampli nombre de factors, des de la capacitat de les autoritats per aplicar-les, a les més grans o més petites facilitats que ells mateixos presenten per poder-los capturar, passant pels interessos i les prioritats de cada poder local i per la necessitat o conveniència que en tingui cada comunitat.

Després del primer moment d'acollida favorable, molts autors n'han volgut veure un altre de persecució i extermini per arribar al xviii, en què la ten-

2. T. San Román, *op. cit.*

dència marcaria l'intent d'assimilació que encara perdura, tot i que amb vaivens, amb moments de fustigació, persecució i presidi; per part seva els gitanos semblarien immutables, sofridors, incorruptibles i nòmades a través de tots els temps i de totes les condicions. Totes dues coses són en certa manera veritat, però la història sembla que sigui molt més complexa. Penso que l'objectiu d'eliminació social i cultural és una constant que s'inicia quan acaben d'arribar, quan es tolera la seva presència *perquè se suposa que aviat desapareixeran*, i que perdura revestit de moltes formes que van des del presidi fins a l'assimilació nacionalista. Tot i així, aquestes possibles formes mostren una enorme versatilitat i no es deixen encasellar en moments històrics tancats. Amb unes quantes excepcions que veurem, l'assimilació és una tenebrosa oferta permanent, des dels Reis Catòlics fins a la democràcia contemporània. I com a pressió a aquesta assimilació que es pretén, s'amenaça amb l'expulsió, les galeres, la mort o es tempta amb els avantatges socials i legals o amb les subvencions de l'Estat del Benestar. La persecució, d'altra banda, només és un mitjà per forçar el compliment dels objectius, com ho és la persuasió: l'escolarització, el reconeixement oficial de les associacions gitanes, la integració laboral, són en si mateixos beneficiosos per als interessos dels gitanos, però a vegades es tracten també, o poden arribar a ser-ho, com un instrument de colonització, persuasions assimilacionistes en un moment històric i unes condicions en què no es pot perseguir algú així com així. Tot això pot sonar escandalosament malament. Només demano al lector la paciència de llegir-ho abans de decidir escandalitzar-se.

2. *Pelegrins que s'estalonen. El segle xv a Espanya*

A la Península ibèrica els gitanos també entren amb bon peu. La descripció que en tenim és semblant a la que en fan altres documents europeus i a la qual ja m'he referit. Un primer corrent migratori penetra pels Pirineus al començament del segle xv i, més tard, al final dels anys 80 apareixen uns altres grups gitanos per la costa mediterrània procedents de països costaners, «grecians», l'èxode dels quals pot relacionar-se amb la invasió turca de Constantinoble a mitjan segle.

Amada López de Meneses identifica un document del 1415 com el primer que recull l'entrada d'un grup gitano, tot i que altres autors no pensen que es tracti de gitanos. És un guiatge atorgat pel príncep Alfons (que més endavant seria el Magnànim) a Perpinyà en benefici de Tomás Sabba, pelegrí a Santiago de Compostella. El mateix monarca concedeix una carta de pas al cap d'uns quants anys, el 1425, a un cap gitano amb la seva gent, en què ordena que sigui «bien tratado y acogido».

D'entrades i de salconduits, se'n fan l'un rere l'altre i podem veure els mateixos comtes i ducs, els mateixos homes, que renoven la carta de pas o demanen protecció en un temps relativament curt, en què han recorregut grans distàncies. El 1446 s'atorga al comte don Jacobo un salconduit com a pelegrí a

Igualada. I en aquesta mateixa època arribaven a Barcelona don Joaquín i don Tomás d'Egipte Menor. El juny del 1447 arriben el duc Andrés i el comte Pedro. Més tard, el maig del 1484, don Luis i don Felipe. I és interessant d'observar que el 1462 don Joaquín i don Tomás es van quedar a Jaén uns quants dies, acollits pel conestable Lucas de Iranzo, i al cap de quinze dies d'haver-se'n anat don Jacobo torna una altra vegada a Jaén i se'n va al cap de sis dies d'haver-hi arribat. I encara hi ha més coses: Martín, Tomás i Jacobo i finalment Pablo continuen desfilant l'un rere l'altre i arriben a Madrid i després a Castelló.

Val la pena aturar-se aquí per comentar un parell de coses: l'acolliment i l'organització gitanos. Comencem per la primera. Per als gitanos que entren a la Península durant el segle XV la situació és, com deia, semblant a la descrita per a altres gitanos. És, com a molts altres llocs de l'Europa occidental, un període d'exempcions tributàries, crèdits, donatius, salconduits atorgats per poc temps i que veiem com es renoven al cap d'uns quants mesos en altres punts de la Península. En alguns casos s'escrivien fins i tot disposicions per protegir els gitanos pelegrins de la població, de forma que no se'ls robés ni es cometessin crims contra ells. En d'altres, se'ls arriba a permetre no solament que el cap del grup, el comte o duc o don gitano imparteixi justícia entre els seus, sinó que, a vegades, també s'insta les autoritats locals perquè els ajudin en aquesta tasca si és que els ho requereixen. Aquesta sembla que sigui la situació a mitjan segle XV, i ens consta que van rebre suport d'alguns nobles. És un moment d'eufòria política i religiosa: arriba la culminació de la Reconquesta i, immediatament, l'associació del nou Estat i l'Església Catòlica, i la fundació del Sant Ofici. Per tant, aquesta imatge de pelegrins penitents, presentats per cartes papals, té un impacte avantatjós que els obre les portes de molts camins, encara amb més eficàcia que a molts altres països d'Europa. Els salconduits rebuts com a pelegrins i estrangers són tan acollidors com breus són les estades als regnes que els les permeten. Aquesta curta durada és la contrapartida a la benvinguda i al supòsit, ho he dit abans, que l'estranger se'n va i, per tant, qui es queda no pot ser estranger durant gaire temps.

Els gitanos presenten, doncs, una imatge innocent del transeünt que circula per Europa per motius religiosos. La noblesa també els dóna cert suport. El conestable Lucas de Iranzo els havia rebut, com hem vist, l'un rere l'altre a Jaén, i els va tractar amb una extraordinària cordialitat i magnanimitat. Aquesta bona relació amb una part de la noblesa serà una constant, i es parla tant de serveis rebuts dels gitanos o de la seva capacitat per subornar-la amb bones cavalleries, com de nobles que s'afegeixen a la seva vida errant, però això va passar al cap d'uns quants anys i d'una manera excepcional.

L'altra qüestió en què em volia aturar era en l'organització gitana. Realment en sabem ben poques coses, i només podem arriscar-nos a fer suggeriments. En sabem això: els grups que entraven a la Península, dels quals conservem documents, oscil·laven entre una desena i més d'un centenar de persones. Un mateix grup es duplica o es divideix per dos en pocs anys. En alguns casos hi ha petició de protecció al rei i a la noblesa per part d'un cap gitano enfrontat a un altre, de manera que demana empara per a ell i per als seus. En altres casos

veiem que dos caps viatgen junts (recordem el duc Andrés i el comte Pedro, o don Luis i don Felipe). I encara en d'altres, el que veiem amb nitidesa és que diversos grups van l'un rere l'altre per la mateixa ruta i a poca distància. Pel que sabem d'avui dia, penso en grups de 80 a 150 persones, encapçalats per homes que mantenen una connexió a distància però que es fragmenten en unitats relativament autònomes. La imatge no pot ser més familiar pels qui hem fet treballs de camp amb gitanos. De seguida ens vénen a la memòria les famílies repartides per diversos punts d'una ciutat fins a formar grups de parents més amplis, o els moments de trobada de la família extensa, amb la qual hem anat a una fira, amb els seus parents procedents de diversos punts, que apleguen una gran comunitat segmentada i dispersa en grups familiars i en grups domèstics més petits.

Més endavant parlaré de l'organització del parentiu en aquesta meitat del segle XX. Però no deixa de sorprendre el que en diuen els documents del segle XV. No solament és poc probable que, en aquest període, hi hagués cinc o sis *raças*³ itinerants, segmentades, dividides en petites comunitats domèstiques, sinó que és ben estrany que, en tants segles, no hi hagués hagut canvis profunds en aquesta estructura. Igualment és sorprenent que hi hagi hagut nòmades fins una època tan recent. Que siguin nòmades a França o a Anglaterra o a Suècia, que vagin amb llebrers i amb música i danses, que comerciïn amb bestiar al segle XV, que diguin la bonaventura al segle XIV, i que hagin tingut la capacitat de mantenir la seva identitat i la seva resistència, tal i com ho han demostrat, és un miracle.

Hi ha una altra qüestió. En aquest primer moment, i amb les bones relacions establertes, sembla que ni Martín, ni Jacobo, ni Pablo tinguessin gaire interès a establir-se, ni a integrar-se, ni a anar-se'n. La possible organització en petits grups vinculats formant unitats més grans, sempre reduïdes, el fet de ser itinerants buscant condicions favorables i puntuals, i l'adopció d'una estratègia política camaleònica (en aquell moment, de comtes, ducs, dons o voivodes), que es mantindrà durant molt de temps, més aviat sembla que no els doni mals resultats i no hauria estat gaire prudent ni sensat canviar les coses. Després, quan altres grups decideixin establir-se, els serà difícil que realment els ho permetin.

3. O l'arada o l'exili: 1499-1633

Després del primer període d'acolliment càlid, en línies generals, la Pragmàtica del 1499 representa la ruptura. A partir d'aquest punt no em sembla que hi hagi un acord sòlid pel que fa a una periodització de la història dels gitanos al nostre país. Jo mateixa en vaig proposar una fa vint anys. María Helena Sánchez Ortega en va proposar una de millor que la meua, perquè permet

3. El terme *raça* denota un tipus d'agrupació de parents del qual parlo més endavant (pp. 48-54).

de fer més talls temporals i facilita la feina. Només la seguiré parcialment, perquè dóna molta importància als criteris de la lletra de les lleis i això ara em fa decantar a proposar uns quants talls temporals més. Aquesta historiadora estableix un segon període entre el 1499 i el 1633, la primera i l'última Pragmàtiques que fan referència a l'expulsió dels gitanos d'Espanya, un tercer període des del 1633 fins a la promulgació de la Pragmàtica de Carles III el 1783, en què es declara els gitanos súbdits iguals que els altres súbdits, i un quart i últim període a partir del 1783, en què es configuraran les principals característiques socio-econòmiques amb què coneixem els gitanos actuals.

Tanmateix, m'estimaria més traçar un tercer període des del 1633 fins al 1749; també el faria començar el 1633, però perquè marca l'inici d'una política ben diferent respecte als gitanos, que s'estén durant cosa de cent anys, i en la qual la idea de l'expulsió dels territoris espanyols ja és aquí una amenaça no desitjada i explícitament abolida. La idea assimilacionista, que, com defensaré, és subjacent a la Pragmàtica del 1499, és l'objectiu central en la del 1633. El fracàs d'aquest intent fagocitari, que només va ser parcial, va desembocar en el que proposaria com el final del tercer període: la Pragmàtica de Ferran VI el 1749. Aquesta Pragmàtica, durant un terç de segle solament, però com veurem d'una manera traumàtica, implica un gir de noranta graus en els mitjans per dur a terme l'assimilació forçosa o l'aniquilament: el presidi, l'homicidi, la separació dels fills dels seus pares, i tot un seguit d'atrocitats que fins aleshores els gitanos no havien patit d'una manera tan intensa, atrocitats que tenen l'objectiu, propi del segle XVIII, de civilitzar qui es considera que es pot civilitzar i de considerar traïdor irrecuperable qui s'hi resisteixi. El 1783 Carles III representa l'interès per legislar un altre cop la mateixa cosa de sempre, és a dir, l'assimilació sota amenaça, però l'amenaça ja és més il·lustrada: bé que culturalment devastadora, és físicament més respectuosa. Per primer cop introdueix certs mitjans de protecció social, del tot insuficients i francament ineficaços, però els introdueix per primera vegada. Aquesta nova orientació de la política ètnica, tot i que amb grans variacions, encara perdura: assimilació sota amenaça i cert ajut social inspirat pels objectius assimilacionistes de cada moment.

Considero que el lapse entre el 1749 i el 1783 és molt curt. També trobo que els interessos teòrics concrets, que no cal compartir, guien qualsevol divisió temporal. En el meu cas, m'he centrat en els processos de marginació, aculturació i resistència ètnica, i amb aquests interessos és impossible de mantenir el període que va des del 1749 fins al 1783 com una part del període anterior o posterior. Per tant, els talls temporals, evidentment sempre relatius i continus l'un respecte a l'altre, serien els següents:

1. Des de l'arribada dels gitanos fins a la Pragmàtica del 1499.
2. De la promulgació de la Pragmàtica del 1499 a la del 1633.
3. Del 1633 a la Pragmàtica del 1749.
4. Del 1749 a la Pragmàtica de Carles III el 1783.
5. Del 1783, fins avui dia? Potser comencem un nou període, però encara no tenim prou perspectiva històrica per apreciar-ho amb nitidesa.

Els primers símptomes d'incomoditat política i social respecte als gitanos no tarden a aparèixer. Hem de pensar que l'encant i el desencant, l'admiració i el menyspreu, les orientacions de l'interès de la majoria i dels receptors, no són uniformes en cap període i en cap àrea geogràfica. Per tant, si dic que al final del segle xv s'aprecien els primers símptomes d'incomoditat, no vull dir que no n'hi hagi hagut abans. Vull dir que n'hi ha més, de més seriosos i que sabem que van tenir conseqüències molt greus, com hem vist que havia passat una mica més tard en altres llocs a Europa. Des del final del segle xv i des del començament del segle xvi se'ls continua acusant de robatori, de bruixeria, d'associació amb bandolers i de tenir costums estranys. Hi ha aquesta imatge pertorbadora dels gitanos, que tantes vegades s'ha recollit, perquè, sense cap mena de dubte, la trobem en els textos de l'època. Però també n'hi ha una altra de més favorable, encara que menys documentada. Certament no sembla que es parli gaire dels gitanos quan no tenen conflictes amb ningú i, tot i així, a vegades hi ha gent que els defensa. I cal dir que hi va haver autoritats i pagesos que es van prendre la molèstia de defensar-los i van córrer el risc de fer-ho amb l'opinió pública i les lleis reials en contra seu. L'any 1499 una Reial Pragmàtica promulgada pels Reis Catòlics simultàniament a Castella i a la Corona d'Aragó va fer començar la persecució dels gitanos.

La Llei exigia que s'establissin i abandonessin la vida itinerant, que servissin un senyor i que tinguessin un ofici. I al mateix temps ordena als gitanos que deixin de ser-ho en tota l'amplitud de la paraula: que abandonin la seva llengua, la seva forma de vestir i ornamentar-se, els seus costums i les seves relacions. Aquesta exigència, no solament integradora sinó plenament assimilacionista, va ser més brutal, més irracional i més xenòfoba als regnes de Castella i Aragó que a la majoria dels altres països europeus, i es repetirà en els períodes vinents. La garantia del compliment de l'assimilació era l'amenaça. La Llei preveia l'expulsió de tots els gitanos en el termini de dos mesos si no volien acollir-se a l'alternativa de la seva desaparició socio-cultural: havien d'agafar «oficios conocidos o señores a quienes sirvan, y les den lo que hubieren menester», no havien d'anar plegats ni mantenir els seus trets culturals diferencials. En cas que desobeïssin i que es neguessin a deixar d'existir (l'exili o l'assimilació), es preveïen penes més fortes per cada reincidència fins a l'esclavatge sense remissió. Entre aquestes penes hi havia les deportacions i les galeres. Per aquesta raó, hi va haver gitanos que van anar a parar a Amèrica i a Àfrica,⁴ encara que un cop allà la seva situació va millorar notablement. Per tant, va ser un intent d'assimilació d'acord amb la manera de veure les coses de l'època i orientat per la política centralista, culturalment i religiosament homogeneïtzadora dels nous i naixents estats europeus. I aquesta política va tenir, a Espanya, des dels Reis Catòlics i amb breus intervals de temps, un caràcter marcadament xenòfob i culturalista d'homogeneïtzació en la defensa dels interessos de l'Estat. S'ha de pensar que l'ordre d'assimilació o d'expulsió

4. Vegeu especialment A. Gómez Alfaro, 1982, «La polémica sobre la deportación de los gitanos en las colonias de América», *Cuadernos Hispanoamericanos*, 386.

dels gitanos arriba al cap d'uns quants anys d'haver expulsat els jueus, i immediatament abans d'aplicar-se l'ordre de persecució contra els musulmans per forçar-ne la conversió. I tampoc no ha de passar desapercebut que el resultat de l'agressió contra les altres dues minories va ser molt més contundent que no pas el que es va obtenir de la persecució dels gitanos.

Com sabem, l'execució de la Pragmàtica dels Reis Catòlics va tenir una incidència desigual i, en tot cas, molta menys del que calia esperar pel seu to. Certament, sabem que molts gitanos es van establir als ravals de les noves ciutats i hi van formar «gitanalles», seguint el model de les jueries. Però ignorem com eren, quants eren i quines relacions tenien entre ells. També sabem, pel que es pot intuir de documents posteriors, que n'hi va haver que es van arrelar de forma més dispersa en pobles. D'altres van fer «oficis coneguts». I d'altres van continuar venent ases i cavalls, anant a les fires (coses que en aquell moment els eren vedades), o fins i tot n'hi va haver que es van dedicar al pillatge, però no sabem si ho feien d'una manera conjuntural o a temps complet. Les disposicions legals se succeïen l'una rere l'altra reiteradament.

Hi ha causes múltiples i les veurem més endavant perquè són comunes en un període molt llarg de temps. Però és evident que, siguin quines siguin les causes, posen de manifest el fracàs de la voluntat reial, almenys en bona part, i l'èxit de la resistència ètnica. Una de les raons per què les ordres d'expulsió dels gitanos al segle XVI eren inoperants és que aquestes mateixes ordres es donaven a tot arreu al mateix temps, de forma que realment se'ls demanava que es volatilitzessin. No quedaven gaires racons a Europa on haurien pogut exiliar-se si ho haguessin intentat.

Al llarg del segle XVI els gitanos itinerants a Espanya es redueixen notablement; fins i tot quan perduren tendeixen a circumscriure's en certes àrees per a cada grup i es produeix un arrelament per bé que en molts casos no es tracta d'un sedentarisme ple. Això no solament passa aquí, sinó a tot Europa.⁵ Ja no es tracta de viatgers sense altra destinació que el camí que recorren, sinó més aviat de grups que recorren itineraris i rutes concretes, que fan parades precises que es repeteixen, per comprar, vendre, produir artesanía, criar i domar bestiar. Són traçats entre enclavaments o nodes, de manera que se sap on es pot trobar un bon espart o joncs, o on hi ha un bon lloc amb aigua i pastura, on poden col·locar les cistelles o les mules, cada quant s'haurà de passar pel mateix lloc per esquilar els animals o per esmolat els ganivets o arreglar els desperfectes de les olles. Encara que no sempre sigui així, molts cops, i més a mesura que passen les dècades i els segles, aquest tipus de vida itinerant es vincula a un domicili, a una residència de referència a la qual sempre es torna. Molts de nosaltres ho hem conegut i, d'una manera minoritària, encara n'hi ha. I tal i com ho coneixem, produeix una certa territorialització dels espais, una certa distribució d'àrees de recursos *ad hoc* entre grups de parents. Sabem que als segles XVI i XVII es produeix aquesta relativa fixació i vida itinerant circumscribida, que

5. Vegeu J. P. Liegeois, *Gitanos e itinerantes*, Asociación Nacional Presencia Gitana, Madrid, 1987.

van en petits grups d'homes i de dones encapçalats per un baró i que, en conjunt, són «muy similares a las [bandes] que llegan a la península en el xv».⁶ També sabem que durant períodes concrets de l'any, de forma estacional, els gitanos ja combinaven el comerç i aquelles altres activitats productives que hem mencionat, amb les tasques agrícoles que feien per a algun senyor, per a algun terratinent o algun pagès. També ho feien als anys 60. I encara ho fan.

4. *És millor que es quedin: amenaceu-los. La política iniciada per Felip IV*

Les coses no semblava que haguessin canviat excessivament al començament del segle XVII. La majoria encara era nòmada o seminòmada, però ni tenien «un ofici conegut» ni «servien cap senyor», ni «s'establien». Aquestes són les exigències constants durant tot aquest període, amb la prohibició de signes culturals diferencials i amb l'amenaça d'expulsió. De mica en mica, s'hi havien anat afegint mesures encaminades a dissoldre les seves relacions socials (no han d'anar junts; han de residir només en grans poblacions i dispersos;...), i a impossibilitar-los els mitjans de vida en què es basava la seva estratègia més eficaç i duradora; una estratègia econòmica, en aquest moment ja plenament perfilada, que combina la feina precària per a un altre (generalment l'agricultura), ocupacions subalternes i marginals («oficis no coneguts») i el recurs a les activitats il·legals. La convivència és difícil i les denúncies, constants; la xenofòbia, refermada durant la mala època per què passa el país al segle XVI, alimentada per la gana dels uns i dels altres, uneix el poder i el poble. Com en tantes altres ocasions. I no uneix ni tot el poder ni tot el poble. Com sempre.

Però Felip IV va fer un gir rotund en l'orientació de la política ètnica, inesperat si es veuen les coses des de la situació dels gitanos però comprensible si es mira des dels interessos del govern. Les polítiques ètniques sempre s'entenen millor així, i és força inútil esperar que responguin a les condicions, fins i tot al repte, de la minoria. Per això, davant la tossuderia aparent dels gitanos a mantenir-se fora de les estipulacions legals, en lloc d'agreujar les penes o reforçar l'amenaça d'expulsió, Felip IV va decidir abolir-la.

Feia poc que s'havia expulsat els moriscos i semblava evident que s'actuarià amb la mateixa rotunditat amb els gitanos, que els seguirien, o això, almenys, s'havia recomanat al duc de Lerma. Però hi ha un text que és extraordinàriament aclaridor respecte a les polítiques plantejades davant els gitanos a tota la nostra història. Es tracta d'un document del Consell dirigit al rei Felip IV pel març del 1633, un informe i un suggeriment notables. Pel que fa als gitanos diu que «no parece conveniente expedirlos porque la despoblación en que se hallan estos reinos después que salieron los moriscos, y la que causan las necesidades presentes, no puede sufrir ninguna evacuación por pequeña que sea». Aquesta situació ja s'havia plantejat abans. L'ordre definitiva d'expulsió dels moriscos es dicta l'any 1609, però hi ha altres problemes que s'hi havien afegit

6. María H. Sánchez Ortega, *op. cit.*, 1986, pp. 25 i ss.

i, a més a més, es necessitaven braços i colons. Es fa cas d'aquestes advertències, i la Pragmàtica del 1633 elimina els decrets d'expulsió. Amb tot, se'n mantenen moltes coses, tal i com es podia esperar: se'ls prohibeix, realment, ser els éssers socials que són, se'ls prohibeix la seva cultura i la seva identitat, se'ls ordena per enèsima vegada que facin oficis coneguts, que abandonin els seus caps, que es dispersin entre els païos, que no tinguin més solidaritat entre ells que la que poden tenir amb un paio desconegut i se'ls exigeix que es casin segons el que mana la Santa Església i que visquin segons les seves ensenyances. I per evitar que davant d'aquestes exigències els gitanos amb residència fixa, que ja n'hi ha molts, tornin a la muntanya, el Consell fa una recomanació més, que la Pragmàtica també recull: és urgent que s'aboleixi l'ordre d'expulsió, però s'ha d'amenaçar amb l'esclavatge tots els gitanos que siguin fora del seu domicili durant un període superior als sis mesos. És a dir, se sap que la Pragmàtica no és fàcil de complir i l'amenaça es dirigeix fonamentalment als establerts (o als qui pensen complir l'ordre d'assentament), de qui s'espera resistència. El document del Consell apunta que aquestes mesures de precaució s'han de prendre per evitar «que muchos de los gitanos que hoy están aavecindados, por no sujetarse a las penas della [les imposicions de la Pragmàtica], se saliesen a juntar con los que andan robando».

La Pragmàtica de Felip IV és una llei que no pot canviar res, llevat de la intenció de l'Estat: que no se'n vagin. Cosa que, de tota manera, no feien. Així doncs, al mateix temps que anul·la les amenaces d'expulsió, perpetua la constant pressió que pateixen els gitanos perquè abandonin la seva identitat, la seva cultura, la seva manera de viure, fins i tot quan es tractava de gent instal·lada, integrada, contra la qual l'única cosa que hi havia era ja la seva diferència. També la seva pobresa, però, de pobres, n'hi havia molts altres.

5. *Lladres de bestiar i amb residència fixa*

Em sembla bastant inútil, al 1993 i al segle XVII, fer una anàlisi de les condicions socio-econòmiques dels gitanos establerts, per un cantó, i fer-ne una altra de les dels gitanos bandolers, per l'altre. I m'ho sembla perquè trobo que totes dues són alternatives no independents, ofertes de la història a les quals els uns o els altres s'acullen per variacions locals que poden explicar la tria o, fins i tot, l'alternança o la combinació de totes dues. I, en qualsevol cas, les unes no s'entenen sense les altres. Al 1968 no s'entenia que un gitano madrileny de La Celsa s'estimés més fer de ferroveller que no pas de manobre, quan hi havia oferta d'aquesta mena de llocs de treball en el mercat laboral. Es veia la lògica de la tria quan podíem arribar a saber que el ferroveller treballava menys, ho feia al seu aire, no havia de donar explicacions a cap paio i guanyava el mateix. I quan, de sobte, deixava el matxo a la quadra i agafava la gaveta i la paleta, no s'entenia si no sabíem que, en aquell precís moment, travessàvem uns quants mesos de l'any en què es llençava poc cartró, paper i draps, i que els municipals impedien que es recollís metall de l'abocador. Ja sé que al segle XVII

no es recollia paper després de Nadal a l'abocador. Però, de vegades, el que queda d'una cultura econòmica no és altra cosa que l'estil, les estratègies bàsiques, encara que els objectes i els objectius concrets variïn moltíssim. El que defensaré és que les estratègies culturals productives poden seguir-se a Espanya fins avui dia a través de la història dels gitanos.

Una d'aquestes estratègies bàsiques seria la combinació o l'alternança d'activitats integrades («conegudes», «suficients», «honestes», en els documents de l'època) però de poc prestigi i poca rendibilitat amb activitats marginals («no conegudes», «no suficients»), és a dir, ni regulades ni considerades culturalment com un ofici, que serien subalternes encara que de vegades útils per al pagès (esquilada), o per a qualsevol persona (esparter) o només per a ells mateixos (recollecció d'espàrrecs silvestres o de maduixes). A totes aquestes activitats s'hi afegiria la possibilitat d'activitats il·legals, diferents de les anteriors. Les integrades i les il·legals són regulades i reconegudes, però les unes es poden exercir i les altres són prohibides, mentre que les marginals no existeixen institucionalment.

La segona estratègia seria dedicar-se a les unes o a les altres segons les possibilitats de cada lloc i de cada moment: la rendibilitat, l'esforç, el perill i la necessitat. Representa prendre's el viatge com una cosa normal a la feina. Un gitano pot optar per fer cordes d'espart, demanar almoïna quan ja no li'n compren i netejar cavalls al servei d'un amo en altres moments, sense anar-se'n de casa seva. Però l'altra possibilitat és quedar-se a casa només a les èpoques de l'any en què es venen moltes cordes i després anar d'un lloc a l'altre, passant pels pobles que ja coneix i per atendre la demanda de cada lloc i de cada època de l'any, venent corda, passant amb els cistells, amb la pedra d'esmolador o amb el ganivet de tallar carn. Aquesta pluriocupacionalitat, aquesta alternança i aquest ús del viatge, del temps i de l'espai, és una estratègia de la qual em vaig ocupar ja fa molts anys,⁷ però que ara em torna a interessar perquè queda reflectida a les dades que fan servir els historiadors.

Les ordres es dirigien a encaminar-los cap al conreu, però possiblement les condicions dels gitanos que s'hi acabaven de posar no devien ser gaire bones, pel fet que no tenien propietats, ni coneixements, ni l'hàbit, i pel fet de xocar frontalment amb aquestes estratègies que he esmentat, que lliguen d'una manera extraordinària amb la seva pròpia organització social. Ja en parlaré més endavant. I, en tot cas, el més difícil devia ser convèncer els gitanos que eren ferrers, esparters, músics o bandolers, perquè deixessin de fer aquestes activitats i es dediquessin al conreu d'una terra que no era seva i que, segurament, els representava una pèrdua tant econòmica com cultural.

Es pot llegir⁸ que els oficis més comuns al segle XVII es combinaven i s'alternaven: aiguaders, traginers de llenya, paletes, tractants en bestiar, camàlics, quincallers... I les combinacions penso que es devien ja seguir a la il·legalitat d'al-

7. A GIEMS, *Gitanos al encuentro de la ciudad. Del chalaneo al peonaje*, Edicusa, Madrid, 1976, es pot veure una versió d'aquesta estratègia tal com s'aplicava el 1972.

8. María H. Sánchez Ortega, *op. cit.*, 1986.

gunes d'aquestes activitats, cosa que n'impedia la continuïtat (en alguns casos perquè els era prohibit realitzar-les), ja sigui al benefici escàs o conjuntural que se'n pogués obtenir. Hi ha unes quantes ocupacions que són «conegudes» (com ara aiguaders o paletes) però es pensava que hi havia feines de les quals no es podia dir que fossin oficis (captaire, firaire, quincaller,...). Hi havia algunes gitanes que, a més, pidolaven o deien la bonaventura. Hi havia alguns gitans que, a més, robaven.

Aquestes estratègies de combinació, alternança i cerca d'oportunitat, en el temps i en l'espai, aquest tractament flexible de la feina, evidentment, poc propici a l'especialització, empenyia els gitans a un seminomadisme que trobem documentat. Hi ha testimonis de gent que diuen que, mentre la seva família es quedava a casa, sortien durant molt de temps a esquilar pels pobles, i també es té notícia de ferrers que tenien una farga i oferien els seus serveis en una àrea reduïda i propera. Segons les condicions de cada feina, només se n'anaven un o dos membres de la família. Altres vegades, se n'anava tothom i practicaven un nomadisme estacional que he conegut als anys 60-70.

Algunes de les prohibicions que van recaure, progressivament, sobre els oficis possibles dels gitans estaven encaminades precisament a evitar-ne la mobilitat, fins i tot aquesta mobilitat amb un punt de referència, que pogués fer difícil de localitzar-los o que pogués representar un salt cap al ple desarrelament si la vida amb residència fixa se'ls feia impossible.

Hi va haver gitans que van recórrer a una altra alternativa: situar-se en la illegalitat, en la plena mobilitat i incorporar-se a una partida de bandolers o saltejadors de camins rals. Actuaven, preferentment, a les zones rurals, a les masies i als pobles. Però també hi havia colles de lladregots a les ciutats.

La cosa més normal és que les quadrilles de bandits, que n'hi havia força en aquesta època i, sobretot, durant tot el segle XVIII, oscillessin entre 14 o 15 homes armats, però de vegades arribaven als 50 o més. En un panorama de penúria, de fam, de guerres i crisis força estès, s'obligava els gitans a establir-se i a competir amb altra gent, amb els païos pobres dels suburbis. En molts casos, és ben possible que se'n sortissin millor venent, comprant cavalls i llegint les mans, però si se'ls perseguia per fer aquestes activitats els quedava una sortida: les quadrilles de bandits o les colles de lladregots de les ciutats. A vegades devia ser l'única sortida que tenien, i d'altres devia ser la més considerada entre les pobres i escasses que els quedaven.

Els lladres de bestiar eren tant païos com gitans i les quadrilles a vegades eren pluriètniques. Es tractava d'una de les poques sortides, a la qual recorrien tant els païos com els gitans, per evitar la gana. Durant segles, la delinqüència, el robatori i l'assalt han estat alternatives il·legals en els moments de dificultat del sistema, que expulsava de les seves estipulacions la gent que no cabia a dins, els qui no podia mantenir. Per raons òbvies, aquestes alternatives, molts gitans les van haver de tenir en compte com a possibles. Un grup humà, amb unes característiques molt adaptades a la vida itinerant i als recursos marginals, que es persegueix pel fet de tenir ocupacions i feines innocents, i que es rebutja si mira d'apropar-se, difícilment podia adoptar les alternatives integra-

des que tanta gent, que no era gitana, abandonava. Era previsible que la gent pobra i menyspreada com ara els gitanos accentuessin, a la pràctica, la tendència cap a les opcions delictives. Però no invariablement, perquè no hi ha cap «tendència natural» cap a la delinqüència, i perquè les variacions de les condicions locals i grupals concretes sempre originen canvis de sentit en les opcions més escollides: en alguns llocs les alternatives integrades poden ser les més viables i profitoses, i en altres les marginals i les delictives poden ser les més absurdes.

Però sí que hauríem de considerar que el recurs il·legal que va ser, per exemple, el fet de ser lladres de bestiar podia resultar més fructífer per a gent que, com ara els gitanos, ja és mòbil, que s'organitza en petits grups, manté una solidaritat interna, té una llengua rica i incomprendible per a l'exterior i, a més a més, li sobren motius per justificar-se ideològicament pel que pogués perjudicar la gent dels pobles, l'Església i les autoritats. I, d'aquesta manera, el que va poder passar és que totes aquestes característiques cristallitzessin com a model estratègic aprofitable també per als païos marginals, i no ens pot sorprendre que es difongués entre bandolers; cosa que no és cap novetat. Com tampoc no ho és que el llenguatge de molts marginats en suburbis i presidis estigui, també avui dia, carregat de vocables manllevats del caló, del dialecte que parlen els gitanos espanyols. I això passa encara que no hi hagi en aquest lloc concret ni un sol gitano.

6. *En el nom de la civilització i del pacte social. Presidis i arsenals el 1749*

Entre les atrocitats que es van cometre contra la gent en la història dels darrers tres segles, ha passat força desapercebuda la que va dur a terme Ferran VI contra els gitanos, amb total convenciment il·lustrat. I és que els fets, quan passen a ser històrics, a formar part de la Gran Història, se seleccionen de manera que els fets dels marginats són, també, marginals.

L'any 1745, durant el regnat de Ferran VI, es promulga un edicte sorprenent per als qui hem conegut la Llei de «Vagos y Maleantes» del franquisme, la de Perillositat Social que la va substituir i per a tots aquells que ara vivim i trobem restes del seu esperit legislatiu a la Llei Corcuera. L'edicte arremet contra els ganduls, els qui no treballen o treballen poc o no se sap de què fan, o no es pot considerar com una feina allò que fan. I per aquesta raó l'edicte defineix, perquè no hi hagi cap dubte, qui són els ganduls: qui no tingui, que se sàpiga, recursos propis (que justifiquin la seva existència), els qui practiquen la mendicitat i tenen bones condicions físiques (per a la feina «coneguda»), els jornalers que s'estan massa temps sense servir ningú (per tant, es pot sospitar que la resta de temps se la passen fent el dropo), els qui van d'un lloc a l'altre (la qual cosa vol dir que no poden fer res que sigui honest per a la humanitat), els qui viuen de muntar espectacles a les fires (perquè això no és cap ofici), els qui es dediquen a diverses formes de venda ambulànt (perquè si volen vendre haurien d'entrar a les regulacions comercials)... Evidentment, l'edicte no in-

cloïa els parèntesis. Són interpretacions de les coses que s'hi diuen. Com la Llei de «Vagos y Maleantes» i com la de Perillositat Social, que es van dictar molt més tard, sembla dissenyat pensant en els gitanos, encara que no se'ls mencioni. Al segle XVIII, les pragmàtiques prohibien dir «gitano». Al 1950 hauria estat excessivament racista. Però tant les interpretacions entre parèntesis com aquest comentari final tenen fonaments. En un projecte de llei una mica posterior es relaciona aquest edicte amb els gitanos quan es puntualitza que aquesta gent, la seva forma de vida i els seus costums, són perniciosos per a la societat, són improductius i que, per tant, no compleixen «con lo que disponen las leyes divinas y humanas, y el pacto social de los hombres constituido bajo un mismo gobierno».⁹

En aquell moment ja n'hi havia molts amb residència fixa. Gómez Alfaro diu que només a la jurisdicció de Madrid i als llocs permesos per les pragmàtiques hi havia 800 famílies gitanes establertes. En aquest context, d'una manera inconcebible, Ferran VI dicta una ordre de cerca i captura contra tots i cadascun dels gitanos que hi hagués al país, de tots dos sexes i de qualsevol edat, i de reclusió als presidis, als arsenals i a les mines d'Almadén. Pel que he pogut llegir, Campomanes va escriure que prop de 9.000 gitanos anirien a parar a Cartagena, el Ferrol, Alacant i Cadis. Van separar els homes de les dones. Van enviar les dones amb els seus fills de menys de set anys a Màlaga, València i Saragossa. Van detenir els infants de més de set anys i els van enviar amb els homes. L'ordre pretenia explícitament «l'extinció» d'aquest col·lectiu per la via ràpida: el presidi, la mort, el desmembrament social i també, una mica més tard, fent-se càrrec de l'educació de les criatures més petites alliberades de la mala influència dels pares.

Aquesta ordre sí que es va complir. Els gitanos, físicament i socialment, gairebé van desaparèixer. Tot i així, no van arribar a detenir-los tots. María Helena Sánchez és molt explícita: hi hagué corregidors i alcaldes que des del mateix moment de la promulgació de l'ordre s'hi van oposar i es van negar a detenir els veïns apreciats i honestos, residents antics i, de vegades fins i tot, casats amb païos de la mateixa localitat. Malgrat tot, trobo que va ser el moment més brutal de la política de persecució contra aquest poble i el més terrible per a ell en tota la nostra història comuna. Tot i que l'ordre va sortir pel setembre del 1747 i que la van executar aquell mateix mes, les conseqüències van durar molt més temps, i tenim testimonis de l'enviament de més gitanos cap a Màlaga el 1751, o el de 40 infants de set a vuit anys cap a Cartagena que va fer l'intendent de València el 1755, al cap de vuit anys de l'ordre. Moltes criatures que van ser empresonades durant aquest període mai no en van sortir. Hi va haver pares i mares que tampoc no ho van fer.

Els historiadors calculen que van detenir entre 9.000 i 12.000 persones. Les

9. Vegeu María H. Sánchez Ortega, *op. cit.*, 1977 i 1986, per al contingut d'aquestes disposicions. Posteriorment a la redacció d'aquest llibre s'ha publicat un volum d'A. Gómez Alfaro dedicat a aquest període que convé consultar: *La gran redada de gitanos*, Colección Interfase, Ed. Presencia Gitana, Madrid, 1994.

conseqüències van ser atroces. La primera, com era previsible, va ser que l'ordre d'arrest caigué sobre els de sempre: els qui tenien a mà, els qui se sabia on se'ls podia trobar i els qui era fàcil d'atrapar, és a dir, els establerts. En aquest moment el Papa ja havia retirat la immunitat que atorgava el refugi a les esglésies, i feia poc que ho havia fet per als gitanos, de manera que la caça devia ser fàcil, i així sembla pels resultats. L'ordre va afectar els més integrats i treballadors, els qui, segons els valors de l'època, eren els més innocents. Per aquesta raó, hi ha autors que pensen que el desarrelament d'aquest col·lectiu va ser total.¹⁰ Segons aquests estudiosos, a mitjan segle XVIII, es va provocar que la integració dels gitanos durant tots aquests anys i segles passats fos un fracàs, que els uns morissin, que els altres s'escapessin amb els bandolers i que d'altres, un cop aconseguit l'alliberament, mai més no tornessin a la vida sedentària. Trobo que és un error. L'ordre del 47 va ser un cop brutal per a aquest procés, però els gitanos sedentaris que van sobreviure van continuar sent sedentaris després, almenys la majoria, tot i que n'hi va haver que van tornar a la vida itinerant. Tanmateix, asseguraria que va ser una minoria, potser els qui s'acabaven d'establir o els qui abans ja tenien una situació més marginal o més delictiva.

La reacció a l'ordre de Ferran VI va ser immediata. Hem vist que hi va haver autoritats que es van negar a col·laborar-hi. A moltes poblacions d'on havien arrencat els gitanos la gent protestava enèrgicament: els coneixien, els estimaven i, a sobre, s'havien quedat sense ferrers, o sense aiguaders, o sense esparters, o sense músics. En poc de temps les protestes surten dels mateixos arsenals: estan desbordats. Els responsables i els qui representen les seves funcions no poden fer-se càrrec de tanta gent ni de tanta feina, ni tenen prou mitjans econòmics per mantenir tothom ni, en les condicions en què es troben, s'obté una rendibilitat del seu treball. Ferran VI va tirar enrere ràpidament i pel mes d'octubre va treure una altra ordre que, segons María H. Sánchez Ortega, mira de regularitzar la situació i n'inclou una justificació: només intentava detenir «els perniciosos»; per tant, se'ls havia de tornar la llibertat i restituir els béns i les condicions de tot tipus si podien justificar amb testimonis qualificats (capellans i justícia) la seva honestedat i, consegüentment, en el termini d'un mes tot hauria d'haver acabat, la bona gent tornaria a ser a casa seva.

Tornen de mica en mica, a mesura que reben els informes, s'acumulen recursos i protestes i, de vegades, es compren voluntats notables. Per als qui van tornar va ser molt difícil de reconstruir la situació que tenien abans. Crec que no s'ha de pensar només en el fet de satisfer torts administratius, sinó en el fet de recuperar els béns embargats i de refer-se de les pèrdues pel pillatge. Es devia perdre la cosa més difícil de recuperar: la fe en el futur i la confiança en els homes. Així i tot es va alliberar moltíssima gent i no paraven de fer-ne informes bons i immillorables.

Resumint, el Rei ha de tirar enrere perquè l'ordre havia anat en contra dels més integrats i perquè tenia tants gitanos a la presó que no sabia què fer-ne.

10. Vegeu, per exemple, l'informe de la Xunta de Galicia, *La comunidad gitana en Galicia*, coordinat per M. Martín Fernández, Colección Ciencias Sociales, Monografías, 1992.

Malgrat tot, n'hi va haver que no van aconseguir els informes, o no van poder comprar els informadors. El 1765 Carles III ordenà l'alliberament dels qui quedaven als arsenals. Tot i així, la Pragmàtica del 1783 encara allibera gitanos que quedaven al Ferrol i a Cadis. Per més que es continuï pensant que la majoria dels qui tenien residència fixa es van tornar a establir, certament hi devia haver, a més de molts morts, molts desarrelats que, com diu Gómez Alfaro, van recórrer a la mendicitat o es van afegir a les quadrilles de bandolers gitanos que van reaccionar violentament. Els paios van tenir tanta por que va arribar a ser una psicosi en alguns llocs. La política de Ferran VI va obrir més ferides, recels i antagonisme ètnic que cap altra cosa fins aleshores. La situació es torna tan tensa i enrarida que les autoritats mateixes comencen una mena de campanya d'imatge dels gitanos en què apareixen com una gent força inofensiva i es diu que ni tots són bandolers, ni tots els bandolers són gitanos, cosa que no deixa de ser un miracle. És el començament d'una política diferent que Carles III desenvoluparà al cap d'uns quants anys.

7. 1783: la igualtat no admet diferències

Carles III havia rebut consells molt severs pel que fa als gitanos. Campomanes arriba a recomanar-li que els envii a Amèrica de mica en mica, però el Rei sembla disposat a afrontar el problema des d'un altre angle. La primera cosa que s'ha de fer és alliberar els qui queden als arsenals i, com he dit abans, ho fa el 1765. En segon lloc, cal tractar les qüestions a fons. L'any 1772 se n'elabora un informe. En aquests moments, a Espanya sembla que n'hi ha prop de 2.000 famílies, cosa de 10.000 gitanos, els uns establerts i els altres presos. S'havia d'alliberar els empresonats, llevat que tinguessin càrrecs pendents. Que jo sàpiga, no es parla de nòmades. I els presos sembla que siguin sedentaris perquè es recomana que tornin «a residir» amb les seves famílies. Pels textos que conec d'aquesta època, que evidentment no són tots, es parla d'installats, de bandolers i de gent que practica una vida itinerant restringida amb un domicili com a punt de referència. Pel que fa a l'informe, representa un canvi radical d'orientació i es recull amb poques modificacions a la Pragmàtica del 1783. El projecte que surt del Consell el 1772 l'havien presentat Campomanes i Valiente, i representa també un gir en el mateix Campomanes, que era molt més dur amb els gitanos deu anys abans.

La Llei recull molts aspectes, alguns dels quals m'interessen d'una manera especial; intentaré desenvolupar-ne l'àmbit i les implicacions. De manera molt esquemàtica, hi inclouria aquestes idees:

- Els gitanos són ciutadans espanyols.
- S'ha de parar de dir «gitano» i no han de fer servir ni la seva llengua, ni vestits especials, ni tenir costums propis ni realitzar cap mena d'acció que els diferenciï com a grup de la resta dels ciutadans, perquè són iguals.
- Els infants hauran d'anar a escola des dels quatre anys perquè aprenguin

els sabers bàsics i perquè s'eduquin en la doctrina de l'Església. Com que se suposa que els gitanos no poden finançar l'educació dels seus fills, el municipi se'n farà càrrec. Però si els pares no tenen un comportament regular, llavors se'ls prendrà els fills menors perquè, separats dels seus pares, aprenguin a ser allò que han de ser, fer i saber.

- Els gitanos són lliures de fixar la residència on vulguin, amb l'exclusiva limitació dels terrenys de les residències reials, que tenen un estatut especial a tot el territori de l'Estat.

- Poden fer qualsevol tipus d'activitat, llevat de les que puguin ser innobles o que no puguin produir prou per garantir un nivell de vida regular. Aquests oficis, se'ls anomena textualment i expressivament «no suficients». És la millor definició d'ocupació marginal que conec.

- Des d'aquest moment tenen dret a l'asil, i els malalts i inhàbils tenen dret a ser atesos.

- Si les corporacions els impedeixen l'entrada o si les comunitats s'oposen a la seva residència seran penalitzades, i cap tribunal del regne no podrà acceptar cap recurs en contra de l'acceptació d'un gitano pel fet que ho sigui.

- S'estableixen penes per als gitanos que no compleixin aquestes disposicions en el termini de noranta dies i la reincidència es castiga amb la mort.

- D'altra banda, es fa una amnistia: els qui es presentin en un termini de dos mesos al tribunal seran amnistiats dels delictes anteriors que poguessin haver comès.

- I per acabar, clarament preocupat per la prevenció en els més joves, preveu la pèrdua del dret a fer-se càrrec del seu fill a qui no l'eduqui de la forma adequada o doni un mal exemple en tot allò que estableix la Llei.

María Helena Sánchez Ortega diu que els pregoners ho llegien a tot arreu i que penjaven el text escrit on hi havia gitanos residents, que ja eren molts.

En principi, la Llei representava una equiparació jurídica plena, una voluntat política ferma respecte a la total assimilació dels gitanos i una defensa dels seus drets comuns davant la discriminació i la més pura i plana negació i penalització de les seves diferències culturals, de les seves relacions socials i dels seus símbols ètnics d'identitat. És el text que fa arribar al punt culminant el projecte assimilacionista dels Reis Catòlics, però infós de la nova manera de fer de la ideologia igualitarista i del nacionalisme d'estat.

Un cop superat l'únic moment realment exterminador que va representar la Pragmàtica de Ferran VI, l'objectiu torna a ser l'assimilació. I és tan compulsiva i autoritària com la del 1499. Però com deia, a part l'objectiu, la seva filosofia ha canviat d'una forma radical, fins i tot si es compara amb quinze anys abans. La clau la trobem en l'atribució de la culpabilitat. Per primer cop es busca la causa per la qual els gitanos no s'acaben d'establir del tot, no acaben d'agafar «oficis suficients», en una paraula no acaben d'assimilar-se. I sembla que la causa la troba en dos fets: d'una banda, la seva cultura, la seva identitat, que no solament perjudica la necessària «homologació nacional» de l'estat sinó que, a més, els impedeix la incorporació individual, personal, íntima i

voluntària a la nació; i, d'altra banda, la societat els impossibilita l'assimilació encara que ho desitgin. En té la culpa la xenofòbia, el rebuig i la negativa a donar-los feina i a permetre que s'estableixin com a veïns, que pertanyin a les corporacions. Mentre les portes es mantenen tancades és inútil de pensar que puguin entrar, encara que vulguin fer-ho. Si se'ls continua tractant amb aquest «enviliment amb què se'ls tracta a tot arreu» i se'ls continua impeding que agafin «oficis suficients», no canviarà res per més que se'ls amenaci, perquè tot això els empeny cap al robatori i l'engany per poder sobreviure. Crec que no li faltava raó, a Carles III. La discriminació i la xenofòbia sempre han tancat portes als gitanos, i no ens ha de fer estrany si entren per les que ningú no es molesta de tancar perquè no hi ha res que valgui la pena de protegir per al nostre profit. Els oficis «no suficients» es veuen, sobretot, com causes de desarrelament i com situacions que creen perill de delinqüència i, evidentment, és així. El convenciment que el marginat és culpable de la seva pròpia marginalitat inspirava la repressió sense palliatius. Si les causes es busquen més aviat en les condicions socials i econòmiques, les disposicions s'estenen a la protecció dels drets. La filosofia de la Pragmàtica de Carles III, que té l'invariable objectiu de l'assimilació forçosa, és tanmateix radicalment diferent (i hauríem esperat que hagués aparegut quaranta anys abans), en la mesura que contempla el comportament d'un grup, en aquest cas els gitanos, com una conseqüència de les possibilitats i condicions de vida a l'interior d'un sistema econòmic-social i en relació dialèctica amb les actituds i les mesures adoptades respecte a ell; entenia que els gitanos reaccionaven davant les actituds de la gent i davant les disposicions del poder. Aquest canvi de filosofia és el que impregna la Llei. Tanmateix, és clar i no hi ha cap dubte que l'estat ha de devorar els ciutadans i que a l'estat-nació no hi cap la diferència cultural més innocent, perquè si s'atempta contra la unitat de cultura s'atempta contra la integritat de l'estat.¹¹

8. *La situació a Catalunya*

Tirem un moment cap enrere per examinar la situació dels gitanos a Catalunya. La Llei de Felip VI del 1633, com he indicat, es va aplicar a la pràctica de forma molt desigual i les variacions territorials i locals van ser enormes. A Catalunya, el 1715 es va dictar una disposició en què es reitera l'expulsió dels gitanos, com havia passat també a Aragó el 1646 o a València el 1695. L'autonomia de Catalunya, aconseguida immediatament després, més aviat confirma aquesta línia, malgrat que ja en aquesta època hi havia molts gitanos establerts i fins i tot molts gitanos que havien aconseguit una bona posició, especialment els qui feien de tractants de cavalls. Però la majoria s'havia instal·lat, com en altres llocs, als ravals i a les zones més deprimides de les grans ciutats,

11. Vegeu per a aquest tema J. P. Taquieff, *Face au racisme*, París, La Découverte, 1991 i *La force du préjugé*, París, La Découverte, 1987. Vegeu també T. San Román, «Retomando marginación y racismo; hipótesis sobre el discurso y su génesis», *Perspectiva Social*, 33, des. 1993.

amb unes condicions de vida molt precàries. Malgrat tot això, quan ens acostem a les últimes dues dècades del segle XVIII la situació, com era previsible, ha canviat. Es va començar a pensar que s'havia de perseguir les seves activitats marginals perquè en època de recessió podien empènyer-los a activitats delictives, i que se'ls havia de donar els mitjans materials perquè es poguessin integrar, però combinant la vigilància i el control amb el suport i l'educació. Aquesta idea era minoritària, però existia. Gómez Alfaro explica que el 1780 un rector de Plegamans, pel seu compte, sense encomanar-se a ningú, escriu una carta al Rei i li exposa aquest projecte. No sé si va arribar a influir en les disposicions de Carles III, que tenia tendència a vigilar, controlar i perseguir els gitanos, però no hi ha cap mena de dubte que segueixen aquesta mateixa línia, la línia de l'època, tot i que Carles III és més liberal i menys sever que no pas el rector, inclinat a no abandonar la vigilància, el control i la persecució.

En tot cas, la nova orientació política de la Pragmàtica del 1783 és ben rebuda en alguns cercles oficials. L'any 1785 el Rei va demanar un cens i va fer consultes per esbrinar quina era la situació i el comportament dels gitanos a tot l'Estat. Hi ha moltíssims informes que denuncien els comportaments que ja sabem que es denunciaven. Però a Catalunya, com a València i a Aragó, indiquen que els furts i els robatoris són més aviat producte de la gana i del rebuig que no pas de cap altra cosa, i que és urgent que es prenguin mesures en aquests dos sentits. Així doncs, la filosofia de la política ètnica coincideix amb la del Rei, almenys en alguns sectors. B. Leblon diu que a l'informe que s'envia des de Catalunya es proposa al Rei que es tingui cura especialment de l'educació i de la formació religiosa dels gitanos, que es persegueixi el racisme i que es recompensin els esforços d'assimilació que puguin fer aquests subjectes. En aquest informe es divideix els gitanos de l'antic Regne d'Aragó en tres categories i es proposen mesures per a cadascuna d'elles. En el cas dels gitanos integrats i instal·lats d'una manera estable, es pensa que l'única cosa que s'ha de fer és incidir sobre la diferenciació ètnica, de manera que les intervencions es dirigeixin cap a l'aculturació i la persecució del racisme i la xenofòbia. Quan es tracta de gitanos itinerants semiinstal·lats, els qui tenen un domicili com a punt de referència per realitzar les seves activitats productives i la seva vida social, se'ls ha de vigilar perquè impliquen un risc més gran que no pas els de la primera categoria. S'ha de mirar de controlar i d'impedir aquesta mobilitat i s'han d'educar els seus fills per poder acabar el procés integrador que els pares van començar. Pel que fa als nòmades, no se sap què fer-ne; només es diu que se'ls castigui o se'ls recompensi segons l'actitud que tinguin per portar-los cap a la cleda.

Aquest informe sembla important per dues raons. D'una banda, adverteix, però no se'n fa cas, que qualsevol intent integrador s'ha de recompensar socialment i econòmicament, i per això es proposen coses com ara donar-los terres o eximir-los del pagament dels impostos. De l'altra, es proposa una cosa fonamental que no es tornarà a fer mai més, ni tan sols en aquell moment: hi ha gitanos diferents. Tots són gitanos i cal tenir-ne una visió de conjunt, però s'han de prendre unes mesures diferents si es vol que serveixin per a alguna

cosa. La importància d'aquesta distinció de què ens parlen els historiadors ha passat força desapercebuda. Penso que avui dia no hi cap planificador, investigador o treballador social intel·ligent que no sàpiga una cosa tan evident com és ara que els gitanos diferents necessiten coses diferents, però que només es té en compte excepcionalment si és que es fa. En aquest sentit, aquest informe del segle XVIII era avantguardista.

A les properes pàgines, que parlen de la situació a Catalunya arran de la Pragmàtica, oferiré al lector les dades que ens proporciona un treball d'Antonio Gómez Alfaro,¹² encara que, com és lògic, miri de seguir el fil de la meua argumentació. El cas és que un magistrat, D. Francisco Antonio de Zamora Aguilar, va fer l'informe que es va enviar des de la Reial Audiència de Catalunya en compliment de la Pragmàtica. D. Francisco Antonio de Zamora Aguilar, molt més comprensiu del que era normal a l'època pel que fa a la situació dels gitanos, recomana que des de l'Administració es doni suport a la integració i que s'eduqui els gitanos en la moral més avançada de l'època. En aquest informe el magistrat recomana diverses coses, les unes dirigides a produir la integració social i econòmica, com ara proporcionar-los habitatge si no en tenen, adjudicar-los terres comunals ermes perquè les puguin conrear els qui optin per dedicar-se a la pagesia i facilitar les primeres matèries per al desenvolupament d'oficis. Altres recomanacions d'Antonio de Zamora pretenien l'aculturació dels gitanos, com ara que es creessin centres per als seus infants, finançats per l'Administració, on poguessin alimentar-se correctament, aprendre de llegir i escriure i rebre la doctrina de l'Església. I també recomanava que perquè s'acomplissin totes dues coses era convenient de dispersar les famílies gitanes per diversos nuclis on se sabés que podrien tenir possibilitats de fer un ofici, i no concentrar-les al mateix punt. Sens dubte s'havia de vigilar el procés i castigar els qui desobeïen obertament, però tan important era això com estimular els qui feien les primeres passes cap a l'assimilació amb fermesa, cosa que s'havia de recompensar d'alguna manera. El gitanòfil magistrat es posa en marxa, organitza sessions per als infants i s'ocupa personalment tant com pot d'estudiar les sortides dels béns produïts pels gitanos en el mercat. Després d'haver enviat un informe detallat i unes quantes mostres del que s'havia fet, el Rei va felicitar-lo per la seva tasca, però suposo que l'Administració se'n devia voler desentendre, com sempre, i ell va haver de fer un gran esforç per finançar les primeres matèries i per introduir-se en el mercat i conquistar una per una les voluntats dels benefactors.

Va començar a treballar amb gitanos establerts a Barcelona que vivien en condicions paupèrrimes, situació que segons sembla era la de gairebé tots, i després va continuar treballant amb els itinerants que anaven sovint a la ciutat i a la rodalia. Troba feina per a molts homes en obres públiques. Els gitanos comencen a sortir-se'n, però els ajuntaments de seguida els reclamen els impostos. El magistrat aconsegueix que durant uns quants anys, suposo que mentre no puguin aixecar el cap, els gitanos que participen en el seu projecte

12. A. Gómez Alfaro, *op. cit.*, 1980.

no hagin de pagar contribució. El projecte va molt bé. Se sap que és un èxit i li demanen que intervingui també en les comunitats gitanes d'altres municipis de Catalunya; acaba fent-se càrrec, amb esforç i convicció, de tota l'àrea que cobreix la seva jurisdicció ordinària. La veritat és que va ser un home ben notable i poc corrent. Perquè no en té prou a estimular: va, escolta, veu, s'apropa a la gent i els coneix, i el coneixen. I quan creu que ho ha de fer, els fa tancar a la garjola, tot i que em fa l'efecte que normalment eren itinerants. Hi arriba a haver 200 gitanos en el seu projecte; lluita en cos i ànima tant en contra del racisme dels mestres i dels qui els donen feina, com en contra dels gitanos que no estan per la feina. L'èxit s'escampa i el reclamen de tot arreu. Va intentar estendre la seva tasca a tot Catalunya però, per raons que no sabem, no ho va poder fer. Si pensem en el moment històric de què parlem, un personatge així és sorprenent, encara que en l'any 1993 ens soni a un acte de beneficència ben fet. Gómez Alfaro li fa un homenatge en aquest treball, cosa que no m'estranya.

En tot cas, cal tenir en compte que el projecte assimilador de l'Audiència de Barcelona, bé que era important pel fet que era l'únic, va tenir un ressò molt limitat a Catalunya, on vivien molts gitanos en aquell moment, i que les actuacions més comunes van tenir un caràcter marcadament repressiu. Es va fer més esforç en el terreny educatiu que en altres àrees, però sempre més dins d'una marcada tendència opressora que no pas de suport a la integració, i amb gran varietat segons les polítiques municipals i fins i tot segons els funcionaris.

Abans he dit que al final del segle hi havia molts gitanos establerts a Catalunya. L'any 1785 Carles III va dictar l'ordre de fer-ne el cens i, són dades de Gómez Alfaro, d'una manera resumida en podríem fer la següent distribució:

- Corregiment de Cervera: —.
- Corregiment de la Vall d'Aran: —.
- Corregiment de Talarn: 1 família.
- Corregiment de Tarragona: 320 individus.
- Corregiment de Lleida: 90 individus.
- Corregiment de Tortosa: 100 individus aproximadament.
- Corregiment de Girona: 200 individus aproximadament.
- Corregiment de Mataró: 36 individus.
- Corregiment de Manresa: 17 individus.
- Corregiment de Vic: 10 individus.
- Corregiment de Vilafranca del Penedès: 27 individus.
- Corregiment de Puigcerdà: 14 individus.
- Corregiment de Barcelona: 121 individus.

Tanmateix, sabem que hi havia més gitanos del que reflecteix el cens. En primer lloc, perquè no es podia censar els nòmades i podem pensar que no era gaire segur el cens dels semiestablerts, que encara que tinguessin residència fixa combinaven temporades estables i itinerants per raons de feina. En segon lloc,

perquè alguns cops explícitament s'indica que a l'hora de fer el cens no s'ha tingut en compte els qui viuen establement des de fa molt temps o que tenen cèdules de castellans nous, etc., i, per tant, aquest dèficit pot estar implícit en altres còmputos d'altres àrees.

Una altra cosa que volia remarcar és que els gitanos tendeixen a concentrar-se en algunes de les localitats de cada corregiment i no a dispersar-se, fet que podria explicar per què durant segles només es van poder instal·lar en unes quantes localitats, i el nombre de les que podien ocupar es va anar limitant progressivament. Però, d'altra banda, em sembla que, dins d'aquests límits, els gitanos estaven dispersos (com suposava, segons la meua perspectiva). Per exemple, al Corregiment de Tarragona només hi havia gitanos a set de les 193 localitats que comprenia, o al de Lleida, on només n'hi havia a cinc dels 148 nuclis de població. En general es podria pensar que hi havia entre set i cinquanta persones per població, la qual cosa tampoc no ens sorprendria. Per acabar, cal destacar que es diu de molts que són veïns antics, o amb cèdules, o integrats al poble, i bona gent. Dels altres es diu que són molt pobres i que n'hi ha uns quants que són a la presó per haver robat. Els més ben situats sembla que van ser els gironins.

El Corregiment de Barcelona concentrava la majoria dels gitanos a la capital i només una minoria s'havia establert en llocs pròxims. A la ciutat gairebé tots es van instal·lar al districte 5è, on en total hi havia dues famílies grans i un grup de famílies petites que ja feia anys que hi vivien, molt catalanitzades i amb bones relacions a Barcelona. Ximénez o Giménez són cognoms que apareixen a Barcelona i a Tarragona, i Malla, Berenguer i Nogueras a Barcelona. Tenien avantpassats que van ser militars d'alta graduació i tot, i en un cas amb atributs heroics. Així doncs, a Catalunya hi havia gitanos pobres, marginats i delinqüents, i un grup nodridíssim de famílies catalanes establertes i integrades, però que conservaven l'essència gitana. Avui dia també, per tant és i va ser possible.

9. *Una certa tranquil·litat arrabassada per la indústria*

La reconstrucció del període que abraça el segle XIX i la primera meitat del XX és, almenys per a mi, molt difícil. M'exigeix, a l'hora d'exposar la informació que tinc i de dir què en penso, un canvi de to i, fins a cert punt solament, un canvi de plantejament. El problema fonamental és que la historiografia d'aquest període és escassíssima, per la qual cosa qualsevol reflexió es fa sempre sobre la corda fluixa. Disposem d'uns quants textos literaris, però, com ja passava abans, són més imaginatius que no pas descriptius. Aquesta situació s'estén fins a la premsa, dissortadament avui i tot. Hi ha referències als gitanos, en notícies curtes sobretot, que tracten invariablement els mateixos temes, amb un to semblant i massa sovint amb prejudicis o amb romanticismes: baralles i robatoris; batejos multitudinaris, la debilitat de la premsa franquista, que donava gràcies a Déu per la conversió de la gent ignorant i que, a més, gairebé

sempre ja estaven batejats abans de l'espectacle. Molts cops era l'exigència necessària per obtenir la cistella de Nadal o senzillament perquè els fessin una mica de cas. Els articles de certa entitat o els reportatges són escassíssims.

Una altra font possible de dades són els arxius. No obstant això, la localització de gitanos que no consten com a tals és una tasca immensa i sovint no gaire productiva. Pel que fa a aquesta meitat de segle, són de molt interès els arxius de les forces de seguretat de l'estat, els dels jutjats, els de les presons, els dels ajuntaments (especialment les àrees socials o d'habitatge) i els de les entitats eclesiàstiques com ara l'antic Secretariat per a l'Apostolat dels Nòmades o Càritas. Aquests darrers han estat els més accessibles.

Pel que fa al període entre els anys 1910 i 1960 aproximadament, però, la font més rica, sense punt de comparació, són les històries de la vida i la memòria històrica de gitanos i gitanes vells, recollides des del 1967, però sobretot entre els anys 1970 i 1979. D'aquestes dades, les més segures són les del període entre els anys 1936-1967. Les narracions d'abans de la Guerra Civil són confuses i contradictòries. A més de ser uns anys molt oblidats són, sobretot, mitificats. En molts casos, fins i tot reproduïxen idees que trobem a la literatura durant el Romanticisme, alguns cops en contra, però la majoria de vegades a favor seu. Però, en general, als gitanos no els agrada gaire parlar del passat, se'n cansen de seguida, s'inquieten i tot seguit passen al present més immediat, cosa que fa difícil de reconstruir el passat més recent.¹³ Malgrat tot, he pogut recollir una pila d'informacions, després d'haver-m'hi passat molts anys, que bé que no dibuixin amb nitidesa el període que ara tracto, penso que en donen una idea a grans trets.

Pel que sabem, les relacions entre els paios i els gitanos van ser una mica més fluides i acceptables durant la primera meitat del segle XIX. Les obres literàries autobiogràfiques de Borrow i uns quants textos més del mateix tipus diuen que la majoria dels gitanos s'han instal·lat, sedentaris o semisedentaris, tot i que encara hi havia uns quants nòmades. N'hi havia molts dels uns i dels altres que feien activitats prohibides, venien i compraven bestiar, i en manteni en d'altres no permeses igualment, com ara la farga o esquilar animals. Al camp i a la ciutat hi havia artesans de béns útils, semblants als descrits en el període anterior. Tot això, com gairebé sempre, juntament amb el complement del jornal. I també, com quasi sempre, n'hi havia uns quants que eren captaires, bruixots, gent que deia la bonaventura, firaires i músics. N'hi havia, tot i que no en quedaven gaires, que continuaven en quadrilles de bandolers però aviat desapareixerien. La imatge que, en general, es rep d'aquest moment és favorable a una convivència pacífica i a una interpenetració cultural, fins i tot són moda alguns costums i elements culturals dels gitanos.¹⁴

Tant en aquell moment com en qualsevol altra època és molt difícil de saber quin és aproximadament el nivell de delinqüència dels gitanos. A l'època de

13. Dues antropòlogues que actualment treballen aquest tema, Paloma Gay i Ana Giménez Adelantado, també comparteixen aquesta impressió. Comunicacions personals.

14. Vegeu, per exemple, C. Clavería, *Estudios sobre los gitanismos del español*, Madrid, 1951.

què parlem sembla que hagi minvat clarament, llevat de la resistència a abandonar la pràctica dels oficis no permesos per la llei i que augmenta com més es prohibeixen.

Però durant el segle XIX hi va tornar a haver una forta migració de gitanos a Europa que va afectar, encara que molt menys que en altres països, els gitanos espanyols.¹⁵ És una migració, sobretot, des de l'est d'Europa cap a l'occident. Liegeois atribueix aquesta migració gitana, en general, i trobo que ho fa d'una manera raonable, a les disposicions de desarrelament dictades contra ells, i als períodes més turbulents de la història de cada país. Tanmateix, s'hi haurien d'afegir les situacions econòmiques, que canvien constantment amb el temps, que els atreuen perquè impliquen possibilitats rendibles per a les seves formes estratègiques de producció, mentre que altres vegades inhibeixen la seva activitat. Tot plegat fa que el segle XIX i la primera meitat del XX siguin un d'aquests moments turbulents de la història.

Al segle XIX hi ha una migració des dels Balcans que fa que arribi molta gent a països com ara Itàlia i Grècia. La Revolució soviètica, i durant molt de temps, fa emigrar també molts gitanos, primerament per fugir de la guerra i després per fugir de la persecució assimilacionista en què es van veure sotmesos a l'antiga Unió Soviètica.

Després, la Segona Guerra Mundial els fa tornar a posar en marxa un altre cop, aquesta vegada amb més motius que mai, per la sagnant persecució a què els nazis els van sotmetre en tots els territoris que van ocupar. D'aquest moment és l'última migració dels gitanos que aquí anomenem «hongaresos», i que va obligar molts del qui van sortir dels Balcans i es van instal·lar en altres països a fugir encara més cap a l'oest; n'hi va haver uns quants que van trobar una mica més de calma a la Península ibèrica i des de la zona llewantina i del sud van fer cap al nord l'any 50 aproximadament, aquest cop sí, sense palliatius i per la força major dels fets. De mica en mica, tanmateix, els hongaresos també es van anar establint. Des del final de la Guerra Mundial es reinicia, en general, l'assentament; tot i que en alguns països no es produeixi del tot ni tan sols avui dia, com és el cas de França o Anglaterra entre altres, en altres llocs, com a l'antiga Iugoslàvia, arriben a solucions espectaculars com quan van fer als anys 1970 una ciutat per a 23.000 gitanos. A Espanya, i durant la postguerra, les fronteres amb Portugal i França van mantenir certa permeabilitat per a aquest col·lectiu. Els gitanos portuguesos entraven per Galícia i Extremadura, i els gitanos espanyols sortien per la frontera catalana. Els vincles amb els seus llocs d'origen i entre parents han sobreviscut. Jo n'he vist molts amb França. Olimpo Nunes i el seu equip ens parlen d'aquest mateix procés pel que fa a Portugal.¹⁶

Així doncs, les guerres i les disposicions legals fan que els gitanos es desarrelin contínuament, com hem vist que havia passat aquí abans. Però potser el moviment més silenciós i multitudinari, almenys a Espanya, es produeix, en

15. Per a una visió sintètica d'aquest tema vegeu J. P. Liegeois, *op. cit.*

16. Olimpo Nunes, *O Povo Cigano*, Livraria Apostolado da Impresa, Oporto, 1981.

primer lloc, per les conseqüències que va provocar la Revolució Industrial i, en segon lloc, per la Guerra Civil. La Revolució Industrial implica un altre cop el desbaratament de l'adaptació aconseguida al final del segle XVIII i conduiria aquest poble a un altre desarrelament i a una readaptació que durarà fins a la Guerra Civil, la qual farà anar en orris tant els plans dels gitanos com els dels paios. Les artesanies dels gitanos, que no van desaparèixer fins als anys 50 d'aquest segle, tanmateix, deixen de ser una font substancial d'ingressos. De mica en mica la mecanització del camp va fer minvar el comerç i els serveis que oferien, bé que el jornal de temporada encara va continuar molts anys, fins a la dècada dels 80 del segle XX, i en part també actualment. Així, tot i que cert tipus de recollecció de fruites silvestres, cert volum de venda ambulants als pobles i cert grau de pràctica de l'artesanía i la feina mateixa de ramblers, regulats i vigilats per enèsima vegada a mitjan segle XIX per Isabel II, no van caure de cop, sinó gradualment, eren insuficients per abastar la població gitana que en vivia.

Tant al final del XIX com en el XX, especialment a mitjan segle, els gitans es van haver de tornar a desplaçar a altres llocs on poguessin sobreviure o continuar el viatge. Hi ha gitanos «casolans», com diuen a Andalusia, que es van instal·lar als pobles i vilatges d'una manera permanent, i que van ocupar els llocs ja molt empobrits i no gaire profitosos dels emigrants paios que havien hagut d'anar a demanar feina als nous pols d'atracció industrials o de serveis, perquè era més ben pagada. D'altres emigren també a les ciutats i es tornen a instal·lar d'una manera permanent, o a vegades d'una manera semisedentària. N'hi va haver que van haver de tornar a la vida errant com els qui mai no l'havien deixada, els *cueretes* (nom d'ocell volador que viu a les riberes dels rius i a les fonts), que era com en deien els gitanos dels nòmades o dels instal·lats que feien una vida més mòbil. Tant al camp com a la ciutat, i com tants cops havia passat, molts combinaven les activitats sedentàries amb la resta dels oficis itinerants que encara es podien fer. De vegades això els obligava a anar al llarg de tot l'any des d'un punt fix i referencial, a Lleó o a Castella, cap a Astúries o a Galícia. Processos semblants al que hem descrit aquí es poden trobar en l'etnografia dels gitanos de tot Europa. Rayniers,¹⁷ per exemple, descriu amb detall la trajectòria de diverses famílies gitanes durant el pas del segle XIX al XX, i ofereix la mateixa imatge de nomadisme, sedentarisme i la freqüent combinació de totes dues en una manera de viure semisedentària. Al meu entendre, són possibilitats disponibles culturalment i utilitzades emfàticament per aquest poble d'acord amb les circumstàncies i en certs moments de la història d'una regió, fins i tot disponibles i alternables per a les mateixes famílies, la mateixa gent, cosa que podria ser molt ben il·lustrada per la descripció de Rayniers.

Malgrat això, penso que a Espanya el procés d'assentament, que es va produir molt aviat, va tenir una incidència i un pes especials. Estic convençuda

17. A. Rayniers, 1980, «Le nomadisme des Tsiganes», a P. Williams, *Tsiganes: Identité, Évolution*, Études Tsiganes / Syros Alternatives, París, 1989. Vegeu del mateix autor «Le système Tsigane et la question du nomadisme», *Études Tsiganes*, 3, 1986.

que cada mobilització multitudinària des del segle XVII es fa sobre la base de l'existència de sectors gitanos amb tradició sedentària i sobre la base d'una arrelada aculturació. A mitjan aquest segle, crec que gairebé tots els *cueretes* s'havia establert.

Després de la Revolució Industrial, una bona part dels gitanos es van quedar fora del procés de proletarització que van experimentar els païos procedents de les mateixes àrees. I això comportava alguns avantatges, però també molts inconvenients, com veurem una mica més endavant. Els gitanos estaven més preparats per sobreviure que no pas els païos en aquell primer moment, quan tothom se n'anava del camp. Els qui s'hi van instal·lar i ocupaven els racons més pobres, que els païos abandonaven, sobreviuen millor que els païos perquè combinaven i alternaven aquestes feines i els recursos que la seva experiència marginal de segles els havia ensenyat. I els qui van arribar a la ciutat, molts dels quals es van instal·lar amb els païos que acabaven d'arribar com ells, tampoc no depenien tant dels contractistes i de les feines a preu fet, que a vegades feien com a suplement o substituïen segons el que els convingués. Igualment pobres, desheretats i desplaçats, els gitanos van poder resistir millor, però van perdre el ritme de la història. *Aquesta capacitat d'adaptació a l'escassetat els va tornar a marginar del nou sistema econòmic*, com va passar amb els seus avis en l'antic sistema. Així doncs, acaba una etapa de resultats d'unes estratègies que tornaran a adaptar i a aplicar a la nova situació. En definitiva, la Revolució Industrial va desbaratar el procés d'integració pacífica, que es va iniciar tímidament al final del segle XVIII, i es reprèn una nova adaptació marginal molt extensa en què la cultura gitana existent serà en part inadequada per fer front a les noves condicions dures i exigents.

Durant aproximadament aquest segle i mig de què parlem, la política ètnica segueix les línies de menys duresa començades amb Carles III, que també trobem en altres països europeus. A Espanya el període constitucional que va des del 1812 fins al 1936 va garantir als gitanos la igualtat davant dels païos. Però de la mateixa manera que passa a d'altres països, les grans contradiccions de la revolució burgesa els afecten plenament. L'Estat és incapaç de garantir la igualtat social de fet, que proclama a la constitució, i fins i tot dóna suport a la construcció d'una estructura econòmica que assegura, precisament, aquesta desigualtat. És una contradicció entre les lleis de rang més elevat i el discurs polític, per una banda, i les disposicions de rang inferior i l'organització desigual de les relacions econòmiques, per l'altra. Tanmateix, els discursos polítics i acadèmics i els estereotips populars, que s'interpenetren, serien plenament coherents amb aquesta realitat en el cas dels gitanos.¹⁸ Per tant, la xenofòbia perdura però d'una manera més encoberta, cosa que permet una millor relació interètnica i un cert respir per als gitanos, que continuen marginats; tot i així, durant aquest període hi ha petits brots antigitanos, ordres de captura, denúncies que es fan de manera més aïllada i que tenen menys abast. I el racisme és, per tant, disponible, latent.

18. A *Vecinos gitanos*, 1976, tractava aquest tema que estic desenvolupant actualment.

10. A la primera meitat del segle XX

La depressió dels anys 20 i, sobretot, l'esclat de la Segona Guerra Mundial revifaran el racisme i faran que els gitanos en siguin les víctimes principals. La persecució nazi dels gitanos, convenient per la seva pobresa, la seva marginalitat i la seva insolent diferència, completament justificada per la ideologia dels perseguïdors, va ser brutal. Els qui treballem en temes gitanos no ens cansem de dir, per si arriba a algú, que l'holocaust dels jueus va ser un horror que tothom coneix perquè els jueus a Alemanya no eren miserables marginals, rodamóns, captaires, artesans de carrer o gent ficada en tripijocs. L'enorme sofriment dels jueus va ser compartit plenament pels gitanos. Es calcula que en van ser exterminats prop de 250.000 de totes les edats i de tots dos sexes entre els anys 1940 i 1945 en els camps de concentració d'Auschwitz, Treblinka, Stutthof, Txelmino, Grossrosen, Belzec i Sobibor. El silenci i l'oblit d'aquestes morts és la prova més atroc i contundent de la seva liminalitat.

Liegeois diu que a partir de la Segona Guerra Mundial la situació millora perquè els estats inicien polítiques assimilacionistes i perquè la nova filosofia política es fixa més en les consideracions humanitàries. Jo hi afegiria, coincidint amb Martin Barker,¹⁹ que el desprestigi del racisme com a ideologia (desprestigi que tampoc no sembla que hagi durat gaire) impedeix que es realitzin accions i discursos xenòfobs. Si més no a Espanya, la política sempre va ser assimilacionista, llevat del curt període de Ferran IV. Però certament passem a unes declaracions més tolerants i democràtiques que, amb el rerefons de l'Estat del Benestar, fan millorar la situació. Molt, és clar, si pensem en l'Alemanya del 40. No hi ha lleis en contra dels gitanos de forma explícita, però la seva manera de viure continua, segons el meu parer, perseguida pels textos legals més amplis, dirigits a «malfactors» o a «indocumentats» que els agafen en plena trajectòria, amb la qual cosa la situació, a la pràctica, no canvia gaire respecte al 1915, per exemple. Recordem també que els famosos articles 4 i 5 del Reglament de la Guàrdia Civil del 1943 encarreguen al Cos l'especial vigilància dels gitanos. D'altra banda, tampoc no hi haurà disposicions a favor, disposicions que facilitin a Espanya la regularització, l'admissió i la millora de les condicions d'aquest col·lectiu i les possibilitats reals d'integració i de desenvolupament de les seves capacitats i de la seva cultura. L'acció política dominant va continuar actuant, sense cap mena dubte, de vegades amb la repressió i d'altres amb la vigilància. I això passa quan l'estat guanya una enorme capacitat de control i de repressió i la societat civil es va organitzant en corporacions i associacions poderoses. Els gitanos van tenir llavors, després de la Gran Guerra, menys possibilitats d'escapolir-se que mai, i la resistència ètnica, en aquestes condicions no solament polítiques sinó econòmiques i socials de què hem parlat, es fa molt difícil. En aquestes noves condicions, ja ho veurem, la cultura dels gitanos en aquell moment i les antigues estratègies i els trets culturals que

19. Martin Barker, *The new racism. Conservatives and the ideology of the tribe*, Junction Books, Londres, 1981.

conservaven al cap de tant temps, tenien un problema seriós d'adaptació que impregnà bona part del seu desgast energètic d'aquest segle mig.

Durant la postguerra, els gitanos van tornar a fer les activitats productives que millor s'ajustaven a les seves condicions, per a les quals la seva estratègia cultural, com hem pogut veure, va ser *de vegades massa eficient i tot*. Molts d'aquests oficis es reprenen dels que es feien abans de la guerra: tràfic de bestiar, venda ambulat, alguna cosa de quincalleria, de cistelleria i d'esperteria, firaires i, en el cas de les dones, dir la bonaventura o fer de captaires. Totes aquestes feines es complementaven i/o s'alternaven amb la feina del camp, sobretot la recollecció, i el treball a preu fet o la peonada molt eventual a les ciutats. Però a aquestes activitats, que ja eren molt improductives, se n'hi afegeixen unes altres que marcarien l'època que va des dels anys 40 fins als 60: la recuperació de ferralla, paper i cartró, draps, metall de tot tipus o vidre, i la batuda de matalassos de llana i borra per les cases. El «drapaire» que s'anunciava fent pregons al carrer encara és viu a la memòria de molts de nosaltres. Hi havia moltes altres activitats que es mantindrien durant molt de temps, com ara portar maletes o revendre entrades a la boca del metro a les hores punta, quan es formaven cues, o a la porta del cine, però tot això formava part de l'activitat il·legal en aquell moment històric. Si al segle XVIII i al començament del XIX va ser el bandolerisme, ara era l'estraperlo de tabac, sobretot, però també de cafè, d'oli i d'altres productes. Al cap d'uns quants anys oferirien mitges de niló i després atuells i penjadors de plàstic i gots de duralex. Els gitanos que es van dedicar al contraban per complementar el sou o els qui s'hi dedicaven exclusivament, van haver de competir amb els altres pobres, que eren paios, i van haver de servir els mateixos amos, que també eren paios. I en aquesta organització picaresca els gitanos van ser els qui van quedar relegats i havien de vendre en llocs de més risc els articles menys rendibles. La competència amb els paios va ser molt dura i, com sempre, fins i tot en aquest nivell tan baix de l'escala social, desigual, segons diuen. Tant a la ciutat com, potser una mica més, als pobles hi continua havent una certa mobilitat semisedentària quan les condicions ho demanen o són especialment favorables (fires de bestiar, mercats, verema,...). Encara ho he pogut veure de prop, fins i tot els tractants de bestiar gitanos instal·lats amb aquesta certa mobilitat durant els anys d'expansió. Al començament de l'any 70 encara vaig tenir l'oportunitat d'acompanyar un gitano des de Villaverde al Barrio del Cajón, a Madrid, per vendre dues mules.

Pel que fa a l'organització, els gitanos van continuar establint-se a pobles i ciutats en petits grups de parents dels qui ja he pogut recollir informació. L'assentament es va fer, en general, a partir de famílies extenses, normalment de no gaires membres (un matrimoni amb algun fill casat o un grup de germans), i fins i tot a vegades de famílies nuclears, gairebé sempre unides a una altra família nuclear o extensa per afinitat o parentiu. Si els recursos disponibles eren mínimament abundants, llavors el més normal era «cridar els seus», avisar els altres germans o els pares per dir que hi havia aquesta abundància, però això encara es podia escampar més i se'ls acollia al mateix lloc, mantenint les famí-

lies nuclears sota un sostre diferent però vivint, produint, repartint, entre els membres de la gran família, que mantenien una estreta vinculació. Així s'anava configurant la realitat que jo vaig veure i de què parlarem tot seguit. Quan els grups diferents sense vincles de parentiu es trobaven al mateix lloc, cosa que sempre s'evitava i es temia, l'assentament havia estat forçat, no espontani. I en aquest cas es mantenia la distància o s'hi interposaven els habitatges dels paios, una carretera, o qualsevol altra barrera que pogués fer de límit i marqués el territori de cadascú. Aquest mateix comportament es mantenia en les trobades conjunturals, com fires o mercats, que sempre, encara ho són avui dia en algunes zones, eren els moments amb més risc de friccions.

L'autoritat masculina, la preferència per casar-se amb parents de la mateixa comunitat o de fora, la marcada tendència que fossin les dones qui abandonessin la llar quan es casaven i se n'anessin amb el marit prop dels seus sogres i cunyats, l'interès en la virginitat de la noia i la fidelitat de la casada, l'acceptació del divorci i les segones noces, l'autoritat i preeminència dels homes grans, el fet d'aconseguir la maduresa quan naixia el primer fill, el recurs als consells de família per esmorteir les baralles internes i a l'acord entre els homes de respecte i la divisió del territori quan es tractava d'enfrontaments entre grups, el respecte envers els morts i l'escrupolós compliment dels seus ritus, tot això i altres coses que veurem amb més detall als anys 60 i 70, moltes de les quals ja existien segles enrere, són trets culturals documentats consistentment durant el primer període del segle XX que aquí he intentat reconstruir i que també apareixen en l'escassa informació de què disposem del segle XIX.

Segona part

CIUTADANIA, URBANITZACIÓ I MARGINACIÓ

I. DES DELS ANYS 50 ALS 70. UNA TRADICIÓ RECENT

1. Païos i gitanos de camí: migracions al final dels anys 50

Hem vist que a la postguerra civil espanyola hi ha gitanos que s'instal·len a les zones rurals, i molts d'una manera permanent. Ho fan en grups petits i procuren distanciar-se, conviuen amb païos o viuen sols. Al principi ho van fer, com tothom, on van poder. La reconstrucció de la ciutat els va deixar només els terrenys no edificables o que pertanyien a l'Administració. Algunes vegades els van permetre de residir en terrenys privats mentre duraven les maniobres de l'especulació, però va passar menys sovint. Quan hi ha els primers indicis de l'expansió econòmica que es va produir a la dècada dels 60, els gitanos continuen fent el mateix camí de molts païos. Les males condicions econòmiques del camp a la majoria de zones, la creixent oferta de treball i el moviment econòmic a les àrees industrials i a les grans zones de serveis que es creen, són un pol d'atracció no solament per als païos jornalers i petits propietaris de la zona rural, sinó també per als gitanos que viuen entre ells. Com tantes vegades al llarg de la història, i com és lògic que passi, les raons dels uns i els altres són les mateixes, els llocs, adequats a cada moment, a grans trets també, i varien els objectius concrets, la forma d'accedir-hi i l'ús posterior que es fa del que s'aconsegueix. Posteriorment, i a mesura que avança la dècada, aquest col·lectiu es veu sotmès a un implacable procés de concentració que crea aglomeracions densíssimes només amb gitanos.¹

L'assentament, com sempre, va continuar marcadament suburbà i van arribar a crear-se monstres com el barri de barraques de la Perona, que cap allà

1. Per a aquesta segona part del llibre, vegeu especialment GIEMS, *Gitanos al encuentro de la ciudad. Del chالaneo al peonaje*, Edicusa, Madrid, 1976. J. M. Vázquez, *Estudio sociológico sobre los gitanos españoles*, ISAM, Madrid, 1980; M. Martín Fernández, coord., *La comunidad gitana en Galicia*, Colección Ciencias Sociales, Monografías, 1992; T. San Román, *Gitanos de Madrid y de Barcelona. Ensayos sobre aculturación y etnicidad*, Publicacions de la UAB, Barcelona, 1986; «Reflexiones sobre marginación y racismo», a T. San Román, comp., *Entre la marginación y el racismo. Reflexiones sobre la vida de los gitanos*, Alianza Universidad, Madrid, 1986 i «Retomando marginación y racismo. Sobre el discurso y su género», *Perspectiva Social*, 33, 1993; E. Ardèvol, «Vigencia y cambio en la cultura de los gitanos», a T. San Román, comp., *op. cit.*, 1986 i «El campamento gitano de Riu Sec», *RTS extra*, 1990.

l'any 70 tenia més de 4.000 habitants. Aquesta densificació i creació d'assentaments gitanos va comportar grans conseqüències tant pel fet de situar-los constantment en competència directa amb els mateixos recursos com per la disrupció cultural que representava, precisament per això, la convivència forçosa de grups de desconeguts. En parlaré més endavant, d'això. Les exigències i súpliques dels gitanos perquè els permetessin mantenir juntes les seves famílies i dispersar els grups diferents no arribaven pràcticament mai a ser ni tan sols escoltades. Fins que no van aconseguir acostumar-se a aquesta situació, es van produir conflictes entre ells, la qual cosa, amb les condicions miserables dels barris on vivien, va provocar conflictes interètnics importants.

Els anys 60 representen la fixació no solament dels pocs gitanos itinerants que quedaven (quants en quedaven?) sinó, el que és més important, la de la gran majoria dels semisedentaris, almenys en aquestes ciutats. Les causes s'han de buscar no només en l'oferta de treball, que encara que fos generalment en condicions precàries també el van aconseguir molts gitanos, sinó en les activitats marginals, algunes de les quals sobretot (venda, ferralla, espectacles, fins i tot la mendicitat en algun cas) eren molt més rendibles. Tanmateix, molts encara continuaven anant a les feines agrícoles de recollecció més importants i, en alguns casos, encara avui dia n'hi ha que complementen amb aquestes feines les seves altres activitats. Van aparèixer noves ocupacions, com ara la d'extra de cine que muntava a cavall o que feia d'indi a les pel·lícules de l'Oest que es rodaven, per exemple, a Almeria o a Catalunya.

Suposo que aquest moment deu haver estat un dels més sedentaris dels gitanos. A partir dels anys 80 es tornen a moure d'una manera intermitent, però molts menys individus i molt menys temps.

Tenim algunes xifres d'aquesta època, en especial del pas d'una dècada a l'altra, però són extraordinàriament dèbils. Les meves i les de tots els altres. Les dades de la població dels gitanos no són en general gaire fiables. Hi ha un problema greu que dificulta l'obtenció d'informació. Com que no hi ha cap cens general o padró on consti la seva condició de gitanos, cosa que em sembla perfecta, les dades s'han d'obtenir fent veritables equilibris. Surten dels governs civils, els ajuntaments, Càritas i altres institucions de l'Església, els patronats municipals d'habitatge i les associacions gitanes. Aquestes darreres gairebé mai no censen els gitanos benestants i gairebé mai no censen, senzillament, en el sentit estricte de la paraula. La resta de les fonts està marcada des del seu començament: es registren al cens aquells gitanos que recorren o estan subjectes a algun programa d'ajut o de desenvolupament social. Se censen «els problemes socials gitanos» i no els gitanos. D'una banda, n'hi ha molts que no fan servir aquests serveis i, l'any 60, n'hi havia molts que multiplicaven els seus fills i si convenia els pares, per incrementar l'ajut que podia donar l'organisme censor. Això ara passa molt menys. Els itinerants que hi pugui haver, naturalment, no s'enregistren al cens, ni en aquell moment ni en cap altre. El seminòmada que no tenia una relació estreta amb l'organisme en qüestió passava desapercebut amb molta facilitat. Els qui estaven ben integrats o semiintegrats, també. I també els gitanos, en algunes zones, força, amb un bon nivell de vida.

Les dades, per tant, no són gaire fiables, però són les que tenim. I això té dues conseqüències: d'una banda, apareixen evidentment menys dels que són però, per l'altra, i això encara és més greu, es distorsiona molt la seva imatge col·lectiva. En alguna ocasió es va fer millor (s'anava als arxius locals de les parròquies, a les associacions de veïns, etc.) però com que era una feina descomunal dissuadia, i quan es va fer només es cobria una àrea reduïda.

L'ISAM,² el 1978, deia que hi havia prop de 210.000 gitanos a tot l'Estat (font de Càritas, per exemple, deien que n'hi havia més, entre 250.000 i 300.000 en aquest moment). Representaven el 0,56% de la població espanyola segons les dades de l'INE d'aquell mateix any. Localitzava el 42% de la població gitana al sud d'Espanya i en marcava l'absència al nord i a llocs com ara Lleida, Salamanca i molts altres. Tanmateix, hi havia gitanos a tots aquests indrets que acabem de dir. Els he posat d'exemple perquè Lleida té una població gitana molt antiga, a Salamanca apareixen, fins i tot, a la literatura del principi del segle i s'hi registra el seu origen quan se censaven immigrants a Catalunya i a Madrid. Al País Basc ja s'havia construït el Gao Lacho Drom, un trist esguerro urbanístic que recollia (recull) en forma de cercle de caravanes de pellícula de l'Oest els habitatges de moltes famílies gitanes. A Galícia i Astúries n'hi havia també, i molts des de l'any 60. La culpa, evidentment, no és de l'ISAM. M'haurien pogut dir coses semblants de les dades que jo podia proposar en aquell moment. De tota manera l'afirmació d'un gran nombre de gitanos distribuïts per Andalusia, Madrid i Barcelona sembla certa, i l'escassetat a Galícia confirmada. Calculaven també que hi havia quatre vegades més gitanos a les ciutats que a les zones rurals, i que aproximadament un 90% eren sedentaris davant d'un 10% de nòmades. Això últim em sembla impossible de saber. Des dels anys 60 ja es parlava del 5% de nòmades, però realment era impossible d'afirmar-ho sense tenir ni les xifres totals fiables ni censats, precisament, els nòmades. En tot cas, la diferència amb altres gitanos europeus és considerable si tenim en compte que Liegois, el 1987, estima que hi ha un 30% de nòmades, un 30% de semisedentaris i un 40% de gitanos establerts, i remarca Espanya, Suècia i Àustria com el pol més sedentari i Gran Bretanya, Bèlgica i França com el més nòmada. Són diferències que es poden explicar pels contextos respectius.³

Però que la majoria s'estava a la ciutat era evident. El 1970 el Secretariat Gitano de Càritas de Barcelona havia calculat que hi havia entre 14.000 i 15.000 gitanos a la ciutat i a la seva conurbació, amb una meticulositat força notable. El 1971 l'Associació de Desenvolupament Gitano havia fet el mateix a Madrid i en van comptabilitzar cosa de 12.000, i hi van afegir que, d'aquests, el 82,4% vivia en barraques o habitatges semblants, i de la resta n'hi havia molts que vivien a les famoses Unidades Vecinales de Absorción i a altres prefabricats monstruosos de l'Administració. La seva situació era, per tant, pessimista, i en altres ciutats, Barcelona inclosa, era semblant.

2. J. M. Vázquez, 1980, *op. cit.*

3. J. P. Liegois, *Gitanos e ìtnerantes*, Asociación Nacional Presencia Gitana, Madrid, 1987.

2. *El territori aconseguit pel meu pare, els seus vells i els nostres morts*

Continuaré amb el tema que he començat al final del període anterior: les pautes culturals de l'organització social dels gitanos marginals i pobres dels suburbis urbans als anys 60 i part dels 70. Per raons d'espai, seleccionaré els aspectes de l'organització social que m'han semblat més importants perquè estan més vinculats a les estratègies de supervivència.

Els gitanos, des de sempre, donen prioritat a les relacions amb els seus parents fins a límits difícils d'entendre pels qui no estan acostumats a fer-ho així. La feina, l'esbarjo, la malaltia, la convivència, els viatges, la mort, fins i tot el matrimoni, la vida sencera circula i es viu al voltant dels parents, i això és així en tots els informes de tots els països d'Europa, en què la relació amb l'altra gent que no siguin els seus parents, gitanos o no, apareix sempre com una conseqüència de situacions a què se'ls ha obligat o com formes de vinculació que no són les comunes, conjunturals o de caràcter excepcional. El que no s'acostuma a dir gairebé mai, mai del tot, és com s'articulen aquests grups de parents. El parentiu, si es guiés només per les relacions socials que inspiren els nexes sexuals durables i per criar els fills, seria una construcció impossible, tant a la pràctica com a les autorepresentacions dels subjectes. El fill d'un és cunyat de l'altre que a la vegada és cosí d'algú més, i això passaria en totes les direccions possibles de tots els espais existents de tots els temps i totes les generacions imaginables. El parentiu constitueix una idea i una pràctica precisament perquè no tothom és parent, perquè es limita i restringeix, perquè es regula la consideració social dels possibles vincles per reconèixer-se com a tals relacions, distintament imaginables a cada cultura. A això, evidentment, la història hi imposa nous límits i possibilitats que permeten de reconèixer-se més o menys, els uns i els altres, i cada xarxa, cada grup, cada persona emfasitza després la seva adhesió pràctica segons el que pugui i el que vulgui.

El parentiu gitano està impregnat de sis elements absolutament fonamentals: una fortíssima tendència, no exclusiva, al patrilocalisme bastant seguit a la pràctica quan conviuen parents en una àrea propera, que és el més normal; una forta ideologia de propietat dels homes sobre els fills de les dones i sobre les dones; una androcràcia consistent; una primacia de les relacions entre homes en la construcció de la vida social; l'autoritat última paterna i, finalment, una ideologia masclista veritablement traumàtica. La cosa més normal és trobar establertes famílies amb una forta tendència patrilocal i amb aquests atributs que acabem de remarcar. En alguns casos aquestes famílies, quan han trobat un lloc i unes condicions avantatjoses, es configuren com grans famílies que reuneixen un grup de vells germans i les seves respectives famílies extenses, preferentment patrilocals, però hi annexen alguna filla i el seu marit, alguna germana i el seu cunyat, o alguna dona vídua parenta pròxima.

Tot i així, aquesta mateixa estructura (família extensa patrilocal o fraternal, sigui per si sola o sigui formant un nucli al seu voltant amb alguns parents, especialment per matrimoni) es pot constituir com una comunitat dispersa, establint-se cada família que en forma part en diferents llocs constituint un

grup de parents de tres o quatre generacions, dispers però solidari en molts aspectes de la vida, vivint a un «tret de pedra» o alguns cops «s'hi pot anar a peu», i en altres casos molt lluny, a molts quilòmetres de distància. L'estructura ofereix grans possibilitats d'ajut mutu, quotidià en l'àmbit local, conjuntural entre els dispersos. Aquest grup de parents està articulat, a més a més, per aquells principis que donen prioritat al baró, marit i pare, de manera que el penetra una línia que es dibuixa al llarg de diferents generacions i llocs i que vincula el fill al pare. Aquesta línia patrilínea és perfectament visible en moments d'enfrontament físic entre diferents grups de parents: en aquest moment un gitano que és el sogre d'un home del grup que fuig perseguit per la venjança de l'altre grup, està tranquil, mentre que un cosí germà patrilínea que durant la contesa feia la migdiada ha de sortir disparat. Aquesta línia patrilínea establerta em penso que és l'arrel de la distribució territorial, vertebrada els grups de parentiu, les famílies, les comunitats domèstiques i els permet d'ampliar-ne o de reduir-ne el nombre segons les circumstàncies. Això s'ha anomenat sistema de llinatges. També se n'ha dit conjunt de famílies, parents, grups domèstics relacionats. Però cap d'aquestes últimes perspectives no explicaria el que acabo d'exposar. El que els gitans diuen que són *raças* són grups de parents, en primer lloc, i s'entén molt millor com llinatges que cap altra cosa, en segon lloc. És a dir, continuaré mantenint que els gitans tenen llinatges, cosa que és una provocació. En el món acadèmic actual, la negació de l'existència de llinatges i de grups de parents forma part de la moda. I les modes teòriques sempre comporten certes advertències crítiques, juntament amb una certa frivolitat. En aquest terreny no és el mateix dir que la teoria dels grups de filiació ni té el domini d'aplicació teòrica que se li havia suposat al seu temps ni proporciona la perspectiva adequada per explicar certes cultures, que dir que la filiació patrilínea no existeix, que no hi ha cap poble amb un conjunt d'idees, actituds i condicions que quedin reflectits a la pràctica en tendències interpretables en aquests termes.

La forma d'articular-se el parentiu gitano, les seves agrupacions i relacions, la territorialització i les seves funcions és molt difícil d'entendre sense tenir en compte les línies de filiació patrilínea que es basen en aquells principis que deia abans (masclisme, androcràcia, pertinença dels fills al pare, tendència patrilocal), que vertebraven i articulen flexiblement un entramat de relacions de parentiu i agrupacions de parents més amplis, que enllacen en nuclis la formació de famílies i comunitats locals i creen, com a conseqüència, una veritable estructura de suport que, a més, es reserva una ideologia i fins i tot una funcionalitat pròpies. Les grans variacions entre grups, àrees geogràfiques i desnivells d'estatus no impedeixen als gitans espanyols un consens bàsic sobre la pertinença social d'aquests principis i quan es reconeix que la pràctica social els subverteix, allí on ho fa, es diu i per tant es reconeix l'existència d'aquests acords culturals precisament per remarcar-ne l'absència, i es fa a vegades amb enyorament i impotència. En altres casos, amb sentiment d'alliberament.

La *raça*, per als gitans espanyols (o *eraté*, o *ratí*, o *erraté*) és, per tant, el vincle solidari entre parents que es forma al voltant de l'emfàtica prevalença de

diversos criteris: la pertinença dels fills al pare, la primacia general dels barons sobre les femelles, l'autoritat última paterna, el domini del marit sobre la dona, la tendència a conformar-se a una regla de residència patrilocal després de casar-se, l'absoluta prioritat de les relacions entre homes en les decisions i el funcionament de la vida social i política i, per acabar, el valor suprem conferit al vincle solidari i desigual entre un home i el seu pare, per damunt de qualsevol altre de la vida social. Evidentment, són criteris reconeguts, no sempre aplicats per la gent en totes les ocasions, però força seguits a la pràctica. S'hi afegeixen dues altres coses que per als gitanos són concomitants: l'autoritat dels vells envers els seus descendents i el respecte cap als morts. El resultat de tot això és una ideologia patrilínea i masculista i una pràctica social en què prevalen, sense ser exclusives, les relacions establertes per mitjà de barons, és a dir, una pràctica i una ideologia que és subjacent a la configuració i a la vida social dels grups de parents.

Per les informacions que em van donar i les observacions que em van permetre era clar que un home tenia dues *races*, la del seu pare i la de la seva mare. Per tant, el seu fill porta la seva primera *raça*, la paterna, però la segona és la de la seva dona, no la de la seva mare. I el seu nét mantindrà la *raça* de l'avi però adquirirà la de la seva mare. D'una generació a l'altra preval la *raça* de l'home, és a dir, els vincles traçats a través dels homes en diferents generacions. Les relacions efectives i pràctiques de cada individu són bilaterals però el concepte de *raça* dels gitanos és essencialment patrilínea. Als anys 60-70 el límit generacional se situava en «el seu pare i el meu pare, fills de cosins germans». Ara sent dir cada cop més «ell i jo som fills de cosins germans». Però no puc assegurar aquesta contracció de generacions, perquè potser sóc més vella i les meves relacions són amb gent de la meua edat si fa no fa. En tot cas, els seus fills, que ja són grans, deuen continuar dient el de sempre.

La *raça* per si és difícil de percebre perquè és difícil de veure-la actuar sola, sense mares, àvies, esposes i marits de les filles. I perquè sovint els membres de dues *races* estan relacionats no solament d'una manera agnàtica, sinó per mitjà del matrimoni i del comparatge i fins i tot pot ser que siguin veïns al mateix barri. En aquests casos, la cooperació acostuma a ser més duradora per raons diferents de la de la *raça*. A vegades també es descobreix entre individus una relació agnàtica que ja no és operativa o es reforça per alguna raó diferent del parentiu. No existeixen, en realitat, obligacions de llinatge entre ells, encara que puguin estar subjectes a obligacions d'un altre tipus, com les contractuals. En aquest cas, els gitanos parlen de «família retirada». És important assenyalar que el terme no solament es fa servir per a les relacions que es volen basar en vincles genealògics agnàtics, sinó també per indicar el que nosaltres anomenem «parents de lluny».

Segons la meua manera de veure les coses, n'hi havia prou si s'entenia la *raça* com el que els antropòlegs entenem per llinatge, si aquesta *raça* actuava com l'esquema conceptual d'organització del parentiu sobre el qual eren possibles els enllaços matrimonials, sobre el qual s'enteniaven i es realitzaven distribucions espacials que vinculaven els agrupaments d'altres parents al voltant de

línies patrilineals de persones. Però, a més, el llinatge, la *raça*, actuava per ella mateixa, com a grup. I això no és gaire habitual fins i tot entre els nombrosos sistemes de parentiu que s'han anomenat llinatges. El pare d'aquesta criatura teòrica, Evans-Pritchard, havia dit que els llinatges s'articulaven patrilinealment però que annexaven a la pràctica altra gent, altres parents, i que així s'entenia millor, com l'esquelet conceptual dels grups de parentiu nuer. En aquest cas passaria el mateix, ja ho he explicat abans: es tracta del nucli al voltant del qual, a diferents nivells tant genealògics com territorials, es vinculen les unitats familiars dels seus membres (comunitats locals de parents i grups domèstics), i en alguns casos (i la proporció varia d'un lloc a l'altre) altres persones, altres comunitats familiars que es relacionen amb aquest nucli per altres tipus de parentiu (matrimoni, per exemple), fins i tot per una combinació de parent-client. La *raça* i el matrimoni són les coses que en darrer terme donen suport a l'entramat de grups locals i dispersos de parents entre aquests gitanos. Aquests grups locals, ho veurem tot seguit, no solament els constitueixen les dones dels homes de la *raça*, també pot adherir-s'hi, si les circumstàncies són propícies, algun petit segment dèbil d'una altra *raça* emparentada, una família o un individu, amb la condició que siguin parents. Així, l'agrupació local de parents i les relacions entre agrupacions locals de parents es vinculen entre elles mitjançant el matrimoni i el parentiu, no necessàriament lineal, però sí d'una manera articulada al voltant d'un llinatge i dels enllaços matrimonials entre *raças*. I quan els nivells de solidaritat d'aquests parents-no-lineals es debiliten és precisament quan la *raça* es comporta com un grup, cosa que no passa sovint. En aquests moments es pot distingir amb bastant de nitidesa el llinatge davant de la resta del seu grup de parents, local o translocal, mòbil o immòbil. Espero que una història real que va passar el 1990 pugui ajudar a entendre tot això.

La història tracta d'una baralla, d'una *quimera*, que diuen els gitanos, entre dos grups de parents locals *a* i *b* en una ciutat (1), però al mateix temps tots dos s'estendrien dispersament per altres ciutats (2, 3 i 4). La *quimera* va enfrontar a mort els *a* amb els *b*. A la ciutat 4 van saber què havia passat: un *a* havia mort un *b*. Com a conseqüència, *a* va sortir disparat de la ciutat 4. Però, qui en va sortir? En van sortir tots els de la *raça a*, fills i filles d'homes *a* de diferents generacions. I es van emportar els seus respectius cònjuges. Però no es van endur ni un sol parent més. Van haver de fugir a corre-cuita i ben lluny, perquè els *b* són un grup ampli i potent, i els perseguien per venjar-se. Els pares, les mares, els germans i les germanes de les mullers dels homes de totes les generacions de *a* es van quedar al barri i van intentar de negociar que els perseguïdors, també avisats del que havia passat, no assaltessin les cases dels fugitius, en el moment de fúria. Es van quedar perquè no tenien res a tèmper: eren «de la família» però no eren de la *raça*. D'altra banda, la gent que va fugir va acabar trobant refugi en altres llocs i va esperar que el conflicte es calmés per negociar-ne la solució. Uns quants *a* es van refugiar a la ciutat 3, on tenien parents per afinitat. Altres ho van fer als afores de la ciutat 2, en unes barraques on també hi havia parents per afinitat i altres de col·laterals i lineals, i on no hi havia gent de *b*.

Situacions com aquesta es repeteixen contínuament, tot i que, per sort, el recurs a la lluita directa es produeix i es necessita cada cop menys. En aquests moments és quan la *raça* actua per si sola, es desmembra momentàniament del grup de parents local i/o translocal al qual es vertebra.

Només en litigis i ajustaments territorials tornarem a sentir parlar de *races* amb aquesta claredat. Però en algunes circumstàncies la *raça* és especialment solidària. No vol dir que altres parents no puguin ajudar, sinó que els qui estan vinculats patrilínealment estan especialment obligats a fer-ho. I així, si s'ha de passar diners regularment a una vídua, quan aquesta demostra que respecta el dol, que manté la seva vinculació exclusiva al difunt, llavors passen coses com ara que el germà del pare del difunt marit té més obligacions envers la vídua que la germana de la mare, tot i que, en tot cas, no s'espera de cap de tots dos que porti tant com el germà o el pare, o la germana del marit difunt. Indubtablement, no crec que m'hagi d'aturar gaire aquí, això sempre està mediatitzat per les possibilitats reals d'ajut que té cadascú. Per tant, en això, com en les *quimeres*, l'observació ha de ser detinguda i reiterada molts cops, seguint i acumulant casos del mateix tipus. Una cosa semblant passa amb l'assistència a les cerimònies fonamentals, com el casament i, encara més, als rituals fúnebres. Sense cap dubte també hi van, de vegades, parents d'altres grups, d'altres *races*, amb vinculacions llunyanes («família retirada», com hem vist que deien alguns gitanos) i també veïns; però són moments en què el moviment solidari de la *raça* és també perceptible, en especial si s'observa que la profunditat genealògica implicada entre el subjecte de la cerimònia i els qui hi participen és més gran que la que s'implica quan es tracta de tots els altres tipus de parents. És a dir, un fill d'una cosina matrilateral de la mare del nuvi anirà al casament si, a més a més, és veí o soci o compare, o ho és el seu pare. En una relació patrilíneal d'igual profunditat genealògica hi ha possibilitats que hi vagi fins i tot si viu fora i es veuen poc.

Pensem ara per un moment en aquells grups de parents gitanos itinerants que repeten els circuits i els recorreguts, que topaven en conteses a les fires o que demanaven protecció contra els seus perseguidors. Malgrat que evidentment els principis culturals d'adscripció dels fills i de reclutament de parents *poden* haver canviat, el que no sembla que hagi canviat és aquesta funcionalitat elàstica respecte a la grandària dels grups per a cada ocasió, per a cada variació de circumstàncies i condicions, aquesta adherència flexible a territoris canviants de recursos variables, aquesta capacitat de multiplicar-se per sis quan convé un front sòlid, o de diluir-se i esfumar-se quan convé desaparèixer, el que es podria anomenar *resistència de guerrilla*, i que ha estat útil per a la territorialització dels espais, de la qual el nivell de dispersió o de concentració d'un grup de parents és deutora en moltes ocasions. La territorialització es realitza, encara avui dia, mantenint exclusivitat d'explotació o acords negociats amb altres grups, respecte a recursos locals concrets. Aquesta mateixa exclusivitat marca els itineraris i enclavaments dels semisedentaris dels 60 i dels actuals venedors dels 90, llavors més distorsionats per la concentració forçosa i per la convivència obligada i autoritària entre grups que no pas avui dia. Aquest ter-

ritori s'adscriu a una *raça* i el fa servir el grup de parents que vertebra si és que n'hi ha, o si més no el comparteixen les dones si no n'hi ha.

Amb tot, es pot desitjar ampliar el territori o trobar-ne un altre perquè s'ha perdut l'anterior en una *quimera*, o es pot pensar que s'explotaria millor si es tingués més gent disponible. En aquest cas les *races* negocien i pacten l'associació i per fer-ho recorren a parents d'altres llocs, recuperen de l'oblit la *família retirada*, o consoliden vincles amb altres grups de parents estretament relacionats en altres àmbits, com el religiós o el polític, reprenen la seva connexió i l'enforteixen amb un nou casament. I amb altres matrimonis i relacions creuades de comparatge es mantenen els acords i el benefici comú. Però en altres casos es tracta de defensar l'explotació exclusiva d'uns recursos, la qual cosa habitualment pren forma també territorialment: una zona de la ciutat o un poble on només hi ha gent d'un grup de parents i impedeixen l'assentament d'altres o, i això és ben sabut de molts mestres i treballadors socials, copen en exclusiva les places escolars del barri, o les parades a la cooperativa, o la veta de la caritat parroquial. Miguel Martín Fernández diu a l'informe de la Xunta de Galicia, que he esmentat abans, que la feina com a peons a Astano l'ocupa un sol grup de parents. És molt freqüent. El que no és gens freqüent és que un investigador se n'adoni. Un mestre no pot saber quin grup de parents hi ha al barri, i encara menys quines *races* vertebrin aquests grups, si no surt de les aules, si no pren cafè amb els pares, si no mira d'entendre el que hi ha al seu voltant. I un investigador no pot arribar a saber res de tot això si pressuposa que el món modern capitalista, urbà, industrial, consumista i dels mitjans de comunicació ha igualat totes les cultures del planeta. No pot veure allò que no mira. I, abans, cal saber el que s'ha de buscar per mirar-ho i el que no s'ha de trobar i s'ha de buscar, per si de cas.

El baró plenament adult porta sovint la seva vara al braç. S'hi repenja. A vegades l'allunya del cos i posa el palmell de la mà sobre l'empunyadura. Altres vegades, la subjecta verticalment entre les cames i l'agafa amb totes dues mans, i si està assegut pot ser que hi recolzi la barbata o que n'aprofiti l'extrem superior per tirar una mica més enrere el barret. Que un gitano adult tingués la vara era una cosa tan consubstancial com tenir dues cames. I la força de la *raça* es mesurava pel nombre de vares que era capaç de mobilitzar arribat el moment. Només secundàriament incideix també la presència de dones del llinatge. Una *raça* forta pot ser la garantia de pau en un lloc, però pot ser també un perill d'opressió i, fins i tot, un risc físic per a altres *races* menors que es moguin al seu voltant i que les forces de l'ordre públic obliguin a quedar-se en el mateix assentament. La presència de la *raça* forta en una fira, o en una cafeteria, pot fer tirar enrere gent d'una altra *raça* dèbil que just en aquell moment, quan anaven a entra-hi, se n'adonen. I quan el poder dels païos els obliga o la necessitat els empeny, les *races* dèbils tendeixen a vincular-se a les fortes, de manera que els atorguen encara més força. És com els diners. No es pot pretendre tenir-ne molts, llevat que ja se'n tinguin molts.

Fonamentalment hi ha tres formes de vinculació. La més avantatjosa és l'enllaç matrimonial, perquè confereix certa igualtat, almenys de principi, en-

tre els grups. El comparatge és una solució més individual, que només compromet qui entra a formar part de la relació: un pare i una mare d'una criatura al qual «treu» (bateja i/o posa nom) un home i la seva dona. La cosa més normal és que els compares siguin parents, cunyats generalment. Però en la situació de què ara parlo el padrí ofereix certa protecció als pares del seu fillol, al seu compare. La relació és, un altre cop per principi, igualitària, respectuosa, extremament solidària, envoltada d'una cortesia en alguns aspectes ritualitzada. No obstant això, quan es fa servir en aquestes condicions l'aparent igualtat que el principi confereix encobreix l'acceptació de protegir, per un cantó, i de prestar els seus serveis, per un altre. Encobreix una realitat de relació de clientela, impensable entre gitanos, que es veuen forçats a camuflar-se culturalment amb una institució entranyable i igualitària. En tercer lloc, la relació de clientela pura, dura i a la clara pot arribar a produir-se en les condicions més dramàtiques de desigualtat i d'impossibilitat de fugir de la situació.

3. *Us heu de casar amb gent que coneixem*

L'element que em sembla més important en el matrimoni entre gitanos, plenament vigent en el període que ens ocupa, és l'establiment d'enllaços matrimonials entre grups de parents dispersos i entre les seves comunitats locals de parents per mitjà del concert d'unions que s'argumenten en termes de «ens estimem més casar-nos amb els nostres» o «ens estimem més casar-nos amb gent que coneixem». O al contrari: «el que no deixarem que faci és que es casi amb una desconeguda, que, els seus, nosaltres no els coneixem». Les combinacions a la pràctica són d'allò més àmplies, però amb una tendència fortíssima a circumscriure's a l'àmbit que es defineix per preferències matrimonials i es limita per prohibicions. Les prohibicions no inclouen casar-se fora de l'àmbit de la «gent que coneixem», dels parents, fonamentalment, sinó que recauen sobre les formes de relació més properes. Es prohibeix el matrimoni entre pares i fills, germans i germanes. Es rebutja que els qui abans de ser vidus fossin sogre/a i gendre/jove es casin després. Es tolera malament aquesta mateixa situació entre cunyats. Però això és tot. Els límits de la prohibició matrimonial entre gitanos no ultrapassen els límits de l'incest, coincideixen amb els límits de l'incest.

D'altra banda, la preferència és clara i extrema per contraure matrimoni amb parents. Algunes vegades el matrimoni és endogàmic a la *raça*, com el que sovint es practica, per exemple, entre un home i la filla del fill del germà del seu pare o, més rarament, amb la filla del germà del seu pare. Altres vegades el matrimoni es produeix entre dues *races* diferents i, de fet, cada *raça* manté almenys un parell de *races partenaires* amb les quals s'uneix en matrimonis successius en diferents generacions. Són casos del que F. Héritier anomena represa matrimonial entre grups de parents.

Endogàmia de *raça* i represa exogàmica entre *races partenaires* són molt freqüents, encara que hi ha una flexibilitat que admet altres tipus de parents.

El que no és gaire comú és el matrimoni amb estranys, amb no-parents, i encara més si no es coneixen. No és una prohibició, com les que representen simultàniament un incest, però el rebuig és obert i molts cops escandalós i conflictiu. Aquest matrimoni amb gent que es coneix, a vegades, es troba a l'interior mateix de la comunitat de parents local, però exactament igual es pot anar des de Còrdova a buscar parella entre els parents de Bilbao i, més fàcilment, entre els d'algun altre lloc proper. Tot això representa una constant revitalització dels vincles solidaris tant a l'interior del propi grup de parents com entre grups que són socis, amb els quals s'ha arribat a acords de molts altres tipus i s'evita de la mateixa forma entrar en contacte íntim amb gitanos sense cap mena d'unió i amb els quals és més fàcil que hi hagi conflictes en el futur. Alhora que es renova la solidaritat es té cura de la permanència del matrimoni, de la seva estabilitat, i s'evita que els lligams i els interessos entrin en contradicció. El matrimoni és a vegades l'origen d'un pacte durador o fins i tot el tancament satisfactori d'una negociació. He vist totes dues coses. Però el que és més comú és que no sigui l'origen d'una nova aliança sinó el suport i l'expressió de la seva continuïtat. I la solidesa d'aquests lligams depèn no tant de la duració dels matrimonis com de la seva celebració entre la gent adequada. És un instrument potent de consolidació d'aliances i, per tant, útil a la vida econòmica tant com a la política. Així, tres grups dèbils que s'alien garanteixen mitjançant la seva solidaritat les seves possibilitats de competir amb *races* fortes. I al contrari, una *raça* forta i endogàmica o dues *races* fortes aliades poden arribar a crear una dictadura.

En tot cas, la flexibilitat d'opcions matrimoniales, tot i que sigui gran, a la pràctica no arriba a superar les barreres de l'estatus, que semblen infinitament més rígides que les ètniques i tot. Davant una permeabilitat de matrimonis interètnics, una permeabilitat, això sí, mínima a l'interior d'una classe social o d'un mateix nivell de marginació, els matrimonis entre gitanos i gitanes que tenen estatus socials desiguals són pràcticament inexistent. Sembla que sigui més fàcil que una gitana pobra es casi amb un obrer paio benestant que no pas que una gitana pobra es casi amb un gitano també de posició benestant. En poques paraules, la classe social és més permeable interètnicament que intraètnicament en el cas dels gitanos. Però això és cert només si es deixa molt clar que en els anys 60-70 la resistència al matrimoni interètnic per part dels gitanos (i no cal dir-ho dels paios) era molt més forta. Quan es donaven aquests casos es podia observar (i comptar) que el nombre de dones gitanes casades amb paios era *superior* al dels homes gitanos casats amb paios.

El matrimoni no provoca cap ruptura de l'individu respecte al seu propi grup de procedència. Al contrari, precisament és un bon vehicle de relacions entre tots dos conjunts de parents, la majoria dels barons es queden amb els seus i la majoria de les dones no solament visita els seus i se'n preocupa sinó que els seus pares i germans continuen exercint una certa tutela sobre ella, malgrat que el domini que el marit adquireix sobre la seva dona és immens. Només quan s'enfronten fins a arribar a la sang pot ser que es provoqui aquesta ruptura. Però en aquest cas és més freqüent que la muller torni amb els seus

que no pas que hi trenqui les relacions. Conflictes d'aquests tipus que afecten la gent casada de tots dos bàndols són molt temuts i s'eviten amb tots els mitjans possibles. Els mateixos matrimonis que queden atrapats enmig d'una baralla acostumen a ser els més interessats a fer prevaler la pau i que s'arribi a solucions amistoses. Amb tot, malgrat el valor que el matrimoni té per a l'aliança en tants àmbits, la imbricació més forta, més profunda, és la que produeix no ja entre cònjuges sinó també entre una persona, home o dona, i el grup de parents d'un cònjuge. D'aquí a un moment, quan parlarem de família i de *grup domèstic*, faré referència al valor i a la funcionalitat de relacions com ara sogra i jove o, encara més, entre cunyats. Però ara indicaré que aquesta especial i profunda imbricació es filtra fins i tot pel terreny propi i estricte de la *raça*, més enllà d'altres parents del conjunt que agrupa en nuclis, quan n'hi ha. Em refereixo al fet que una persona pugui ser objecte d'una venjança d'una altra raça contra el grup del seu cònjuge després d'una *quimera*. I, per tant, s'ha de fugir també si, per exemple, arriba la notícia que el germà del marit ha punxat algú. Com he dit abans, els pares i els parents d'aquesta dona estaran, en principi, fora de perill i, per consegüent, es quedaran a casa seva però no la seva filla.

Casar-se i enamorar-se no és necessàriament el mateix en cap lloc del planeta. Les reticències, les prohibicions i les preferències sòcio-culturals empenyen la gent a casar-se a l'interior d'un conjunt pre-seleccionat fora del qual el matrimoni és des de criticat fins a penalitzat passant per escandalós. Així doncs, la gent, encara que tendeixi a enamorar-se en el col·lectiu en què es pot casar, a vegades ho fa fora, però si és així no acostuma a casar-se. Hem vist com aquest àmbit d'elegibles s'estrenyia i se circumscrivia per l'endogàmia ètnica, per les prohibicions conjuntes i idèntiques d'incest i de matrimoni, per les preferències a l'endogàmia de *raça* i a l'exogàmia que reprèn aliances entre un grup i un parell de *partenaires*. La moral i ajustar-se a les exigències, d'una banda, i certes qualitats vinculades al sexe, de l'altra, decideixen i redueixen el cercle dels elegibles com a cònjuges. Homes i dones es valoraran més com a possibles cònjuges com més s'ajustin a aquests patrons de comportament. A més, hi ha especificacions concretes per al cas del matrimoni. La dona ha de ser casta, extremament prudent amb el seu comportament sexual amb els altres gitans i encara més amb els païos. Això es tradueix en l'antiquíssima exigència de virginitat quan se celebren les primeres noces i en una fidelitat exquisida mentre duri la unió. Totes dues coses les recorda María Helena Sánchez Ortega quan parla de documents que descriuen la vida dels gitans segles enrere i en els quals aquests valors ja cridaven l'atenció per la forma rígida com s'apliquen. En els anys 60-70 aquesta idea continuava vigent, encara que, més en les opinions que a la pràctica, es començava a parlar de noves actituds que afavorien una més gran laxitud en les formes, sense qüestionar el fons de la qüestió.

En una dona es valora, a més a més, que sàpiga i que practiqui les regles de la neteja i que eviti la contaminació, tal com els gitans ho entenen. Aquest és un aspecte poc estudiat aquí i al qual he dedicat molt poc espai.⁴ Però és un

4. C. Garriga i T. San Román, «La imagen paya de los gitanos», *RTS*, 58, 1975.

tema sens dubte important, molt tractat a la bibliografia especialitzada a tot Europa. Paloma Gay recentment ha escrit un interessant assaig en què descriu algunes d'aquestes pautes de puresa i impuresa, una de tan notable com tenir una «galleda bona» per rentar-hi plats i contenir i preparar els aliments i una altra de diferent, «dolenta», per rentar-hi roba i el cos, de manera que una «galleda bona» es pot tornar dolenta quan es fa malbé però a l'inrevés seria repugnant. És la mateixa repulsió que poden sentir quan veuen una paia rentant un jersei del marit a la pica de rentar plats.⁵ Per acabar, la gitana ha d'estar disposada a saber-se guanyar el pa i a saber pujar els fills si ha de ser valorada com a possible esposa. Totes dues coses les ha de fer sola, i ha de tenir bona disposició i empenya per fer-les sola si el marit es posés malalt o el detinguessin.

També passa al contrari. També s'exigeixen certes qualitats específiques dels possibles marits, a més d'un comportament adequat i de la seva reputació pel que fa a les exigències culturals atribuïdes al seu sexe. L'alcoholisme, la vagància, la grifa, la malaltia, són factors que contribueixen a resistir-se a agafar-los com a marits i acceptar-los com a gendres. Avui dia s'hi afegeix la drogadoicció. No es demana al baró que treballi molt, se li demana que treballi el que cal per aportar a la seva família la majoria dels diners que necessita. No es tracta que s'esforci, al contrari, es tracta que sàpiga guanyar el màxim possible de la manera més relaxada. I se li exigeix valor, capacitat per reaccionar davant l'agressió i l'insult dirigits tant a la seva dona i als seus fills com a ell mateix. Si se sap que reuneix totes aquestes coses o es pressuposen per la seva fama, llavors és un bon partit. Amb tot, a vegades paguen justos per pecadors i un noi o una noia amb un comportament irreprotxable veuen com se'ls escapen les seves preferències perquè la mala fama de les seves famílies també els esquitxa. Recordem que l'acord va més enllà de l'establiment de lligams matrimonials entre individus. Associa i fa permeables família i grups de parents implicats. En aquest context el comportament de la família del possible cònjuge és almenys tan important com el seu.

Una qüestió més sobre aquests models d'home i de dona. Es tracta de la resposta a dues possibles preguntes: de debò són així?, quants? Evidentment molt pocs. Tants com cristians que compleixen l'Evangelí, com soldats que no tenen por. No he mirat de descriure cadascuna de les persones. El que he intentat és ensenyar els patrons de judici dels comportaments de les persones. La realitat a vegades s'ajusta més i a vegades menys al perfil. Però es tracta d'ideals culturals i d'arguments per dictar sentències sobre la gent. Són com ara les empentes utòpiques de la cultura. I en els últims anys de què parlo, aquestes empentes eren àmpliament compartides.

Quan els vaig conèixer, la importància del parer dels pares en la tria de la parella era enorme i a vegades substituïa la dels fills mateixos, si els fills no tenien cap inconvenient a acceptar la unió que se'ls proposava. Els gitanos deien que això havia canviat molt i que abans els joves no tenien res a dir, que encara que no se'ls imposés un cònjuge tampoc no els deixaven buscar-lo. La

5. P. Gay Blasco, «El cubo bueno y el cubo malo», Universitat d'Oxford (no publicat), 1993.

meva experiència d'aquell moment encara era propera a aquesta segona manera de veure les coses, però el marge de decisió individual dels qui es casaven semblava més gran. Algunes dones arribaven a dir d'amagat que tant de bo se'ls permetés de casar-se amb un paio. Fins i tot algun home també m'ho va dir i, encara que ho va intentar, no va poder arribar a casar-s'hi. Fonamentalment predominava l'opinió dels pares, quan no era la tria.

Hi havia poques formes d'arribar al matrimoni i molt precises. Els pares barons de tots dos negociaven l'acord. Si les negociacions fracassaven hi havia el risc que la part rebutjada reaccionés malament, per la qual cosa la negociació era inicialment de tempteig amb uns i altres i, tot i que hi havia excepcions, s'arribava al cara a cara entre els pares de tos dos amb una relativa seguretat respecte a la mútua acceptació. Fixaven la data de la *pidia* o el *petitorio* dependent dels llocs, i aquesta celebració marcava realment l'inici del ritual del casament, que no acostumava a tardar gaire temps a celebrar-se. Altres vegades els nuvis s'escapaven junts. Hi havia diverses raons. Potser es tractava de forçar l'acceptació de les famílies. Potser el temps entre la *pidia* i el casament era massa llarg. Potser hi havia un acord mig d'amagat per estalviar-se la despesa del convit. Potser tot hi entrava en joc tant per als uns com per als altres.

En tot cas, la parella està *emparaulada* un cop passada la *pidia* i llavors les relacions són més laxes i permissives. Si els nuvis s'escapaven es quedaven a fora uns quants dies, prou dies perquè la moral pública exigís que es casessin. I això passava de vegades amb totes les possibilitats de celebrar el casament amb la gitana verge. El lloc del refugi acostumava a ser la casa d'un parent pròxim d'un altre barri o d'una altra població, que intercedís després perquè les respectives famílies rebessin els qui s'havien escapat i, si es podia, els casessin.

Amb tot, tant avui dia com abans, el casament gitano només pot celebrar-se si la dona és verge, perquè el centre del ritual i de la cerimònia és aquesta virginitat. La *prova del mocador* n'és la part central i acostuma a fer-la una especialista, l'*ajuntaora* o *picaora*, depèn dels llocs, a qui es crida perquè hi vagi de molt lluny. Realitza el ritual davant de les mares dels nuvis i de dones casades de tots dos grups de parents, fins i tot veïnes gitanes o parents de parents que vulguin presenciar-ho. Totes aquestes dones, començant per l'*ajuntaora*, donaran fe i testimoni de la virginitat i del valor suprem del matrimoni concertat, i les mares dels nuvis acceptaran aquest valor i aquest acord. La gran festa, que comença quan el padrí treu la núvia en braços de la casa on *la han juntao* i *la baila* en braços, continua hores i fins i tot dies.

Amb el naixement del primer fill el matrimoni es consolida. Ho deia en aquests anys i es pot continuar afirmant ara. El desig de tenir fills i la gran preferència que manifesten perquè siguin barons és ben sabut i té relació, entre altres coses, no solament amb el fet que la família sigui el centre de la vida dels gitanos sinó amb el fet que la força d'una *raça* i un grup de parents, dispers fins i tot, és vital, com hem dit abans, tant per al control del territori i dels recursos com per a la defensa de tots i cadascun dels seus membres. D'aquesta força, en depèn en bona part l'autoritat d'un home i el prestigi de les dones que els por-

ten al món. Aquest desig, amb les característiques de la situació del seu desenvolupament, feia que, efectivament, tinguessin molts fills. Però la pacificació dels assentaments i els acords de matrimoni, veïnat o fins i tot clientela a què diversos grups van arribar per aconseguir-ho, van influir poderosament en una certa relaxació dels desitjos de paternitat, tant com la creixent aculturació al començament dels anys 70, més notable en les dones, i els van portar a començar molt a poc a poc, només en alguns llocs i gairebé sempre d'amagat, la planificació familiar, avui dia més estesa, més oberta però encara reduïda.

Els gitanos acceptaven les separacions i els segons matrimonis, encara que el desig i el prestigi de la seva estabilitat i duració sempre van ser notables. El matrimoni gitano és essencialment monògam. Es podia donar el cas del que ara s'anomena poligàmia seriada, és a dir, la celebració de matrimonis successius. I malgrat això he conegut algun home que tenia dues dones al mateix temps.⁶ Però no era gens freqüent. La separació i el segon matrimoni, tanmateix, encara que comportava conflictes i problemes, com a tothom, s'acceptava abans o després i molt especialment si hi havia acord entre totes dues parts i consens o acceptació a les seves respectives famílies. Com hem vist abans, aquest és un dels «actes d'immoralitat» amb què l'Església i els poders públics culpaven els gitanos des de feia molt temps, malgrat que els gitanos dels anys 60-70 deien i insistien que mai no havia passat tant com aleshores. Si encara no havien nascut fills o si els fills eren grans, la dissolució del vincle era menys traumàtica socialment.

El que sempre van tolerar molt malament va ser l'abandonament. Era excepcional que una dona abandonés el seu marit i, si passava, la cosa més normal és que hagués de tornar a casa del marit, fins i tot empenya per pares i germans. El que era més freqüent és que fos l'home qui abandonés la seva dona. En aquest cas, però, si tenia fills i si eren petits, la dona podia exigir-li que tornés i demanar a la seva família que anessin a buscar-lo i que el fessin tornar. Si la situació era clara, la dona innocent, els fills petits i el marit s'hi resistia, s'ariscava molt. Els fills de pares separats són de tota manera fills de l'home que en va ser el progenitor, són de la seva *raça* i encara que durant la infantesa pot ser que es quedin amb la mare el pare sempre els podrà recuperar. L'única cosa que se li demana és que no abandoni els fills, que els visiti i se n'ocupi durant la separació i que no se'n desentengui i s'ajunti amb una altra dona. Si demostra el seu comportament com a pare, els fills li pertanyen.

No cal dir que les variacions en els casos individuals són grans. Com passa amb els paios, les raons, els arguments, les proves, la casuística, entren en joc per defensar cada posició amb resultats diferents. Però, en principi, les regles del joc són aquestes.

La viduïtat és més una qüestió de dones que d'homes. El fet que les dones tinguin més esperança de vida i la petita diferència d'edat quan es casen fa que hi hagi més vídues que no pas vidus. La vídua que es quedava en aquest estat civil, «amb la memòria del seu home», era respectada i generalment atesa pels

6. Vegeu, per exemple, T. San Román, *Vecinos gitanos*, Akal, 1976, pp. 151 i 158.

seus. Però al cap d'uns quants anys he vist vídues que es tornaven a casar, malgrat les crítiques que duraven uns quants dies o que només feien córrer conjunturalment al principi. De fet, encara que no havia de ser així, era així. Mentre fos vídua mantindria la mateixa posició a la família i al grup de parents del seu marit, incrementada pel prestigi de la seva renúncia a l'oblit i a una nova vida. Però tan aviat com tornava a casar-se el vincle que els unia desapareixia i era plenament substituït pel que s'acabava de crear. Els fills, això sí, mai, almenys per principi, no són del segon marit. Tanmateix, a vegades la falta d'atenció i d'ajut dels parents i de la família del difunt comportava la pèrdua de tot el segment quan la mare es tornava a casar. O fins i tot podia ser que l'emparés un germà o el seu pare buscant protecció i els fills creixessin entre la família de la seva mare. Encara que no fos freqüent, passava de vegades.

4. *L'agrupació veïnal, la comunitat local de parents i el grup domèstic*

En tots els treballs que he realitzat o en què he participat aquests anys he pogut veure contínuament que els gitanos marginals dels barris suburbials provenien, la immensa majoria, d'altres zones de la ciutat i només una mínima proporció representava un contingent d'immigració recent que ocupava el seu primer assentament. Altres investigadors han arribat a la mateixa conclusió.⁷ El fet del desplaçament constant i de la massificació dels gitanos ha contribuït sense cap mena de dubte a moltes característiques i tendències en les comunitats locals d'aquell moment. Però, per sort, a vegades els gitanos han pogut triar i això ens ha permès de poder observar les seves formes culturals d'assentament espontànies i comparar-les amb les àrees on s'han hagut d'instalar per força.

Jo distingiria entre quatre tipus de realitats socials diferents per poder parlar tant d'unes formes com de les altres. *L'agrupació veïnal* implicaria el total dels habitants d'un barri, quan el barri té algun tipus de limitació física, o d'identitat, o administrativa. Can Tunis està físicament i socialment definit com un poble petit aïllat d'infrahabitatge als afores de la ciutat de Barcelona. Els gitanos de Gràcia de Barcelona o els del Rastro de Madrid conviuen amb veïns païos i tant els uns com els altres consideren els seus respectius barris com comunitats veïnals històriques, amb trets i caràcter propis als quals es pertany, per més que a un estrany li sigui impossible de traçar-ne els límits sobre un plànol. D'altra banda, Entrevías a Madrid o Sant Roc a Badalona tenen actualment més límits administratius que d'identitat o físics. Per tant, agafaré els d'identitat, que tendeixen a coincidir amb els físics quan es tracta de poblats aïllats, i en defecte de tots dos m'acolliré a la delimitació administrativa. Per aquesta raó m'estimo més anomenar-la *agrupació veïnal* que *comunitat veïnal*.

7. A. Giménez Adelantado, 1994, tesi doctoral, Universidad Complutense de Madrid, no publicat. Vegeu també J. M. Vázquez, ISAM, 1980, i l'informe de Martín Fernández sobre els gitanos de Galícia publicat per la Xunta, entre d'altres.

En segon lloc, i parlant ja només de gitanos, consideraria *la comunitat local de parents*, que pot anar des d'una única família que viu sola a un grup de parents localitzat, o a un gran segment d'un grup de parents dispers format per unes quantes famílies extenses, nuclears i diversos *a latere*, solidaris, nuclears i vertebrats per una *raça* localitzada o pel segment d'una *raça* dispersa. En tercer lloc, anomenaria *grup domèstic* les famílies individuals, nuclears o extenses, que realitzen les tasques principals de la reproducció social en el seu si, que s'ajuden i cooperen en tots els àmbits de la vida social. Per acabar, anomenaria *sostre* la persona o la família o les persones i/o les famílies que dormen, renten i cuinen al mateix habitatge. No necessàriament tothom hi menja. N'hi ha que sempre mengen a ca l'avi o pot ser que la sogra vídua que viu al costat hi vagi a menjar.

El *sostre* acull normalment una família nuclear per si sola o, a vegades, amb alguna persona vella emparentada, i només en algunes condicions trobem més d'una família elemental que conviu sota un *sostre*. Depèn fonamentalment de les possibilitats que els matrimonis joves tinguin de trobar un altre habitatge a la mateixa zona. Per tant, he pogut observar que on menys nombre de famílies hi ha sota un *sostre* és precisament als barris de barraques, barracots, habitatges d'autoconstrucció, on (continuo parlant dels anys 60-70) és més fàcil trobar una altra barraca o fins i tot, en alguns llocs, afegir-la. En blocs d'habitatges socials, que és el pol oposat, és impossible, i els joves retarden la independència de la seva família tot el que la incomodat de la convivència els permet, que no és gaire. La importància de la família nuclear entre els gitanos és només relativa. La majoria de les activitats i decisions es desenvolupen en el *grup domèstic* en el qual són incloses i la vida econòmica no té sentit vista només des de l'interior d'un *sostre*. Les úniques excepcions són les famílies nuclears que viuen separades de tots els altres parents. No és gaire comú, però n'hi ha, i cada cop més, que viuen en pisos entre paios. Malgrat tot, gairebé sempre realitzen la major part de l'activitat amb altres parents.

La *comunitat local de parents* atorga força autonomia als grups domèstics que la formen. Els qui en són membres es poden visitar o ajudar-se però no tenen el caràcter unitari del *grup domèstic*. La seva importància fonamental està en el fet que la comparteixen amb el grup de parents dispers, de què molts, com he dit, són només una part. Tant si es tracta d'una *comunitat local de parents* que representa alhora un grup de parents complet i localitzat, com si es tracta d'un segment d'un grup dispers més ampli, la seva funció principal és el control d'una àrea de recursos. Al voltant d'una gran família extensa o d'unes quantes famílies extenses relacionades per *raça* entre elles, es produeix l'adhesió d'aquells altres parents, i és en aquest àmbit local, i només en aquest, on s'origina la vinculació dels altres parents a un segment d'una *raça*. Abans deia que una *raça* forta és una invitació a aquestes adhesions si el territori de recursos possible és suficient per permetre-ho. I sí que ho és, que un cunyat o un gendre o una germana vídua o divorciada, en qualsevol de les generacions, pugui annexar-s'hi. Fa pocs mesos un gitano d'edat m'explicava la història d'un germà de la seva dona que és a la presó amb els seus dos fills per una

quimera. És un gitano d'una *raça* forta i ha incorporat al seu vast territori de casetes i pisos de barriada un nombre creixent de famílies de parents afins i col·laterals. M'explicava que l'altre germà de la seva dona, el més petit, se n'havia anat amb ell però que aquest altre, el qui era a la presó, no ho havia volgut fer: «Cuando por fin nos vinimos aquí el X [germà petit de la seva dona] y el Y [marit de la seva filla] pues pidieron también de venir, y me lo pidieron que lo dijera a ver si quería ponerlos a ellos también. Así es que de aquí a la farola de allá arriba estamos todos nosotros. En cambio el R [germà gran de la seva dona] pues no quiso y no dijo nada y se quedaron allí, que la casa era buena, porque era pequeña pero decían que se la daban a él, por fin. Se quedó con todos aquellos gitanos que había allí, y mira ahora.»

Això ens fa pensar en aquests «grups familiars importants que s'installen en cinquanta remolcs en una esplanada»,⁸ en aquesta enorme família extensa que configurava el barri d'Altamira a Madrid en aquell moment, el més pacífic de tots els que vaig conèixer, o en aquests gitanos de la Corunya o d'el Ferrol dels quals ens diu l'informe de la Xunta que el 1980 mantenien la separació dels seus llinatges i la seva influència sobre el seu territori. Aquestes grans famílies a vegades no són altra cosa que això, una enorme família extensa. Però més sovint es tracta d'una *comunitat local de parents*, a vegades segment d'un grup dispers per diferents assentaments i ciutats, el centre del qual és un segment lineal o un llinatge que vincula unes quantes famílies i s'hi han afegit altres parents que demanen l'annexió o a qui s'invita que ho facin. I a vegades, també, a costa de desplaçar altres gitanos d'altres grups.

Aquesta vertebració lineal és clara als anys 60-70. El 1983 encara hi havia nuclis gitanos en què la preferència per conviure amb parents arribava al 83% i la preferència matrimonial de l'emplaçament, al 60%.⁹ No tinc xifres per al moment actual, però a molts llocs sembla que es mantingui. Tinc molts dubtes respecte a d'altres indrets.

L'adjudicació d'habitatge cega i estricta de les administracions, l'enderrocament de les barraques buides i l'impediment d'aixecar-ne d'altres dificulten cada cop més que els *grups domèstics* puguin viure realment. Però el cas és que així com la *raça*, en parlarem després, té característiques que poden arribar a fer-la molt disfuncional i disruptiva en alguns contextos, la família extensa, el *grup domèstic* gitano per excel·lència, és el pal de paller per al manteniment, el suport, la cooperació, la feina i la cobertura de riscos a la vida dels gitanos. I els gitanos no han parat de demanar que es respecti la seva proximitat física i la seva existència social.

8. J. P. Liegeois, *op. cit.*, p. 74.

9. Vegeu T. San Román, 1984, *op. cit.*, pp. 20 i ss.

5. *Buscant plegats la vida*

La vida de la gent als barris transcorre en el si càlid del seu *grup domèstic*, ja sigui una família nuclear, ja sigui, com és més normal, una família extensa, i s'expandeix per a alguns propòsits entre la seva *comunitat local de parents*. L'una i l'altra a vegades són el mateix i depèn sobretot de la dimensió estratègica del grup respecte als recursos disponibles i a la seva capacitat per controlarlos i per ampliar-los. Més enllà d'aquestes associacions, els gitanos troben suport i la possibilitat de jugar amb diferents espais per a conjuntures i propòsits diferents en el seu *grup dispers de parents* i en les seves relacions per matrimoni. La possibilitat de vendre un mateix producte o de prestar un mateix servei d'escassa demanda requereix fer-ho a molts llocs i l'alternança de combinar activitats diferents i de curta durada en llocs diferents són estratègies que circulen sobre els territoris del grup de parents dispersos en l'exacta mesura que en altres temps es feien circuits i recorreguts de forma itinerant o semisedentària. La més gran mobilitat espacial dels gitanos respecte a la població païa es manté per més que la seva mobilitat absoluta hagi minvat aquest segle. Tots els investigadors hi coincidim. I aquesta mobilitat continua bàsicament arrelada a la territorialització que permet el *grup dispers de parents*, d'una banda, i les aliances matrimonials, de l'altra. Aquesta base per a les activitats necessàries a la vida es reproduceix a escala en la comunitat local.

La relació entre germans barons és, després de la que uneix a cadascun amb el pare, la més important socialment i sovint afectivament. La que hi ha entre germanes ho és també en aquest darrer aspecte, encara que la separació que es produeix quan es casen la situa socialment en un terreny més conjuntural, llevat que el matrimoni de totes dues tingui lloc a la mateixa *agrupació veïnal*. Des d'aquest moment la jove gitana queda sota la custòdia i l'estricta vigilància de la seva sogra, en una posició de subordinació que no es correspon amb la relació entre sogre i gendre i que pot explicar-se pel patrilocalisme, per l'absorció més gran, individual, personal, de la gitana en el *grup domèstic* del seu marit. La relació entre cunyats i entre cunyades és, finalment, una de les més transcendents i operatives de la vida social, en especial si viuen a la vora i encara més si, com hem comentat, a vegades pertanyen al mateix grup local de parents. Per a un home el marit de la seva germana o el germà de la seva dona és un suport social fort en tots els terrenys, que només passa a un segon pla en les situacions que són més estrictament competència de la *raça*, si no són de la mateixa, i només se superen per les de pare o germà. S'han d'apreciar, ajudar i respectar mútuament. I encara que un d'ells no estigui subjecte a la venjança del *contrari*, de l'enemic de l'altre, el cunyat d'una altra *raça* sí que representa un dels refugis més segurs.

La feina comuna, l'aportació indistinta d'equip per dur-la a terme, el repartiment per estipulacions quotidianes basades en necessitats comunes i de la família conjugal de cadascun, són constants entre germans. Poden anar amb la furgoneta que un dels germans ha comprat, posar-hi la gasolina qui tingui diners en aquell moment, carregar-la amb el que tenen indistintament, vendre

segons la capacitat i gràcia per fer-ho que cadascun posi de la seva part, prendre unes quantes copes, comprar un armari per a un d'ells, donar a cada dona el que necessiti per alimentar la família i els pares. Després poden repartir-se la resta si no hi ha cap altra necessitat familiar que s'hagi de cobrir. I això és molt diferent de dividir per dos el que s'obté, pagar al propietari de la furgoneta el càlcul de capital, de manteniment i de rendiment de l'eina de treball i arribar a acords separats amb els pares i les dones respecte al que els donaran. La forma d'actuar dels gitanos era la primera quan els vaig conèixer i encara ho és a moltes zones i grups. Però aquesta altra manera més aculturada de comportament està molt més estesa ara, al 1993.

Hi ha una altra forma de cooperació entre gitanos que depassa el *grup domèstic* i que s'estén cap a les relacions del *grup dispers de parents* i les personals entre cunyats. Representa obrir noves possibilitats sobre recursos que abans no s'explotaven. El descobriment d'una fira d'estiu on es venen moltes sabates, per exemple, pot fer que un individu mobilitzi els seus cunyats més propers i molts membres del seu grup de parents dispers. L'oferta de treball assalariat en un punt pot cobrir-se amb gitanos d'una *comunitat local de parents*. Ateses les característiques del treball del gitano, atent a les variacions espacials i estacionals del mercat al qual pot accedir, pendent de les possibilitats conjunturals a vegades fins i tot diàries, aquesta xarxa d'informació i suport té un valor incalculable i ha permès que poguessin sobreviure les famílies en els pitjors moments.

La cooperació impregnava la feina de dos terços dels gitanos de tots dos sexes i s'incrementava a mesura que s'anaven fent grans. I aquesta cooperació es dona pràcticament sempre entre parents. És excepcional que cooperi gent de *comunitats locals de parents* diferents, llevat que es tracti de cunyats. No existeix l'explotació mútua en termes estrictament econòmics, encara que la feina dels joves solters se l'apropien els seus pares. I la jerarquització a les relacions laborals no respon tampoc a criteris econòmics, com ara qui aporta el capital, sinó a criteris de prioritat generacional, edat i desigualtat entre sexes. També hi ha treballadors gitanos, sobretot en tipus de feina i ocupacions que es fan en solitari, però la forma de distribució, les decisions, encara són, tot i així, estipulacions econòmiques domèstiques que incumbeixen a les necessitats del *grups domèstic* en el seu conjunt.

La feina domèstica té unes característiques semblants. Cada dona acostuma a rentar la roba dels qui viuen sota el seu *sostre*, i cuina, escombra, frega i neteja per a ells. Però el que compra i els rebuts de llum que paga es cobreixen de la forma que abans indicava, no per mitjà d'una participació prèvia dels ingressos ni menys encara a partir d'una remuneració. D'altra banda, si hi ha algú malalt, a casa o a l'hospital, si una mare ha de deixar amb algú un parell de criatures per anar a treballar o a comprar, si s'ha de carregar la furgoneta, llavors és una cosa de tots, no només d'ell o d'ella. Una nena de deu anys pot ocupar-se del seu germanet, del seu cosí, del seu nebot i de la seva tia de sis anys simultàniament perquè la seva mare, la seva cunyada i la dona del germà petit del seu pare puguin anar amb un taxi a recollir les flors al mercat. I això

no és un acord, és una manera de viure. En línies generals coincideix molt estretament amb el que Rayniers o Williams ens diuen dels gitanos amb qui han treballat. En paraules sintètiques de Rayniers, hi hauria dues formes socials d'adquisició de recursos: d'una banda, la unitat familiar residencial proporciona els mitjans de producció i s'apropia de tot el producte de l'activitat econòmica; de l'altra, l'activitat productora d'individus que s'associen sobre la base de les seves relacions extradomèstiques de parentiu o d'afinitat es reparteixen, llavors, els recursos adquirits.¹⁰

Les poblacions masculina i femenina entre els gitanos eren equilibrades, com ho demostren les dades de GIEMS de l'any 72, les de J. M. Vázquez de l'any 78, les del grup AMAT¹¹ de l'any 83 i les de la Xunta de l'any 89. En el període al qual fem referència les dades coincideixen també pel que fa als grups d'edat, i reflecteixen que hi ha una població molt jove (el 80% tenen menys de trenta anys en el GIEMS i el 70% menys de vint-i-cinc anys, segons J. M. Vázquez) i una esperança de vida curta per als homes si es compara amb les dones. Totes aquestes tendències s'accentuaven en els barris marginals, en els quals la gent més gran de cinquanta anys no superava el 5% o el 6%.

La desigualtat entre homes i dones i entre gent de diferent edat era molt notable en la població gitana d'aquell moment. La dona tenia, com té ara en bona part, un paper econòmic central en el manteniment de la família, un tret molt estès que Liegeois¹² atribueix al fet que té més llibertat per poder guanyar-se la vida perquè sempre ha estat menys perseguida que el baró. Pot ser, sens dubte, que aquest sigui un factor. Però penso que la supeditació que en tots els àmbits té respecte a l'home és coherent amb la seva dedicació a la feina i amb el menyspreu que inspiren els símptomes de vagància en una gitana. La dona gitana treballa molt, tant a fora de casa com a dintre, combinant i fent compatibles les tasques de la llar, l'educació dels fills, el compliment dels encàrrecs del marit en tot moment i la feina fora de casa, perquè aporta ingressos imprescindibles en el *grup domèstic*. No hi ha referències històriques ni actuals que indiquin una absència preponderant de l'activitat laboral femenina fora de casa.¹³ Al contrari, en les descripcions concretes apareix sempre movent-se, desplaçant-se per treballar i molts cops només per aquesta raó. Dels homes, ho he dit abans, s'ha esperat que facin les tasques productives enginyosament, intel·ligentment, al més rendibles possible i amb el mínim esforç. De les dones s'espera que aportin el que és necessari a cada situació concreta amb més o menys esforç. La cosa important és que arribin a complir amb la seva obligació d'aportar el que cal.

L'edat també té per als gitanos una transcendència enorme. La cosa essen-

10. A. Rayniers, 1980, «Le nomadisme des Tsiganes», a P. Williams, *Tsiganes: Identité, Évolution*, Études Tsiganes / Skyros Alternatives, París, 1989.

11. Grup Amat, R. Marcos Sanz i altres, *Los gitanos en estado de extrema necesidad en Galicia*, Secretariado General Gitano, ed., Madrid, 1983.

12. *Op. cit.*, p. 78.

13. L'informe de la Xunta fa notar una «tornada» de la dona a la llar com la recuperació d'un tret gitano perdut per l'aculturació. Ignoro per què.

cial no és tant els anys que es tenen, cosa que en el període dels 60-70 molta gent no sabia, sinó a quina categoria d'edat s'està enclavat, i això depèn de certs criteris absoluts i d'altres de relatius. En principi, i en termes absoluts, els infants ho són fins a la pubertat. Llavors comença un període de *mocedad* que acaba quan es casen i sobretot quan tenen el primer fill. Aleshores es parla de gitanos i gitanes, i no de joves, de fills, de *chaborrillos* o criatures. Cap allà als quaranta anys, a vegades abans i més sovint després, s'entra en una etapa per a la qual nosaltres no tenim nom. Si són avis de barons i si no hi ha cap defecte personal que ho impedeixi, llavors són *tíos* i *tías* amb independència que el terme pugui denotar també aquesta relació de parentiu. Se'ls pot dir vells si es parla d'ells: «ho he de consultar amb els vells...», però hi ha vells que no són ni *tíos* ni *tías*. La gent gran que no ha tingut fills o els ha perdut, els dementats, els que tenen senilitat, no són *tíos*, són vells a seques.

La jerarquia dóna prioritat als homes sobre les dones i als més grans sobre els més petits, en línies generals. I encara que la correlació entre edat i categories culturals d'edat és ferma, no és total: alguns són *tíos* abans o després o fins i tot no ho són, per raons biogràfiques, personals o familiars, i trobem un *tío* jove, un jove *tío* o una persona gran que no és *tío*. Aquestes categories d'edat no formen veritables grups, no actuen com a grups transversals a l'organització dels grups de parents i no es ritualitza de cap manera el pas d'una categoria a l'altra. Més aviat es van atribuint i prenent funcions socials adscrites a cada categoria. De tota manera, la correlació hi és significativament, de manera que en una població que és en el seu conjunt tan extremament jove no ens pot fer estrany la presència limitada d'homes i dones adults i l'escassa presència de *tíos* i *tías*. I aquesta tendència s'accentuava d'una manera clara entre les poblacions més marginals i deprimides, a sobre les més concentrades, de manera que es produïen a vegades buits d'autoritat en algunes comunitats locals de parents i totes les altres comunitats de l'*agrupació veïnal* on s'estaven se'n lamentaven: són un perill perquè no hi ha ningú que els controli, són un perill per a la convivència.

6. Els *tíos* i la gestació del poder transversal

El paper d'autoritat que té un *tío* se circumscriu a l'àmbit del seu propi *grup domèstic*. Hi intervé sempre que li sembla oportú i s'hi recorre quan es demana la resolució d'alguna petita contesa interna o es busca un suport autoritzat a un argument. Més enllà del *grup domèstic*, a la *comunitat local de parents* i en el *grup dispers de parents* vertebrat per una *raça* el *tío* actua col·legiadament amb altres *tíos*. Si desitja intervenir en aquest àmbit hi va i consulta i busca l'acord i el suport d'altres *tíos*. La seva paraula té pes i la seva presència fa que la gent més jove exterioritzi respecte. Però si es desitja decidir en aquest àmbit, ha de comptar amb altres. Més enllà d'aquests límits els gitanos no reconeixen cap més autoritat encara que mostrin reverència pels vells.

Quan es tracta d'un *home de respecte*, un *tío* que és especial entre els *tíos*

perquè se li concedeix un prestigi que el separa del que és l'usual, llavors és que la seva paraula té més pes que les altres paraules, tot i que per conservar el prestigi vesteixi exquisidament les ordres amb un embolcall d'igualtat amb els seus consemblants. I el respecte pot créixer fins al punt que altres li puguin demanar ajut, gent d'altres *races* i grups de parents perquè hi intervingui. Molts gitanos anomenen aquests homes jutges. No obstant això, no sentencien: negocien, fan de mitjancers, arbitren.

Als jutges s'hi va quan una *quimera* ha destrossat algú. En aquest cas els fills, els germans i el pare de la víctima miren de venjar-se. Hi ha pocs principis i són clars: els parents més pròxims d'un home el defensen. Un cop hagi estat ferit algú, la qüestió no és qui tenia raó sinó quin perjudici s'ha causat per la violència: no tant qui el va matar com la gent de quina *raça* el va matar. Sens dubte, intentaràn atrapar qui va causar el desastre, qui va vessar la sang, però si no, en tot cas, la responsabilitat la comparteix tota la *raça*, homes i dones, i s'estén als seus cònjuges. La responsabilitat de la *raça* i la culpa és objectiva, jutjada per l'efecte i no per la seva intenció ni les seves raons. Per tant, fugiran tots els qui comparteixen aquesta responsabilitat i només ells. Els uns o els altres o ningú o tots dos poden avisar els membres de les seves respectives *races* perquè hi vagin per ajudar-los i només a ells. Si arribessin a venjar-se, el perseguit es convertiria immediatament en perseguidor i es tornaria al punt inicial. La *vendetta* dura tant com durin els membres de totes dues *races*. I és inevitable, perquè el qui ha sofert la baixa del seu pare, o del seu fill o del seu germà, l'ha de venjar, té l'obligació moral i sagrada de venjar-lo. I ho ha de fer si troba el culpable. Si no el troba no pot fer-ho i estarà alliberat de la seva obligació moral i sagrada. Per aquesta raó la solució és no trobar-se mai més, no tornar-se a trobar en generacions. Per això es criden els jutges. Són homes de respecte que tenen força, capaços de reunir prou vares per imposar respecte. I n'hi ha uns quants, per la qual cosa la primera tasca és l'acceptació: han d'acceptar-se l'un a l'altre com a mitjancers en la brega i cadascun ha de ser acceptat per cada *raça* implicada. Per això la primera negociació acostumen a fer-la alguns *tíos* per iniciativa d'un dels *contraris*, i a vegades són gent també en conflicte, que reparteix la seva lleialtat a tots dos bàndols (per exemple, en un hi tenen cunyats i a l'altre parents matrilaterals). Si els jutges ho accepten i tots dos *contraris* també accepten els jutges, llavors aquests darrers hi intervenen.

La intervenció dels jutges no és un acte de valoració de les circumstàncies i els fets, seguida d'una sentència i una pena o compensació. L'objectiu és que aquesta gent no hagi de tornar a veure's mai més i, per tant, el que s'ha d'aconseguir és un acord bilateral d'adjudicació de territoris, de manera que cada un d'ells sàpiga on trepitja. L'adjudicació pactada va des d'una ciutat fins a la comunitat autònoma, passant pel necessari detall respecte a punts de mercats, fires, etc. Tot el que es pot repartir es reparteix i els vells jutges van d'un cantó a l'altre i porten propostes i contrapropostes als *tíos* de tots dos bàndols. Però no tot es pot repartir, i la terra de ningú és del primer que hi arriba. Un cop s'ha arribat a un acord, evidentment calen dues coses: la primera és segellar-lo i això no ho poden fer els qui no es poden veure; una altra és amenaçar d'alg-

na manera la ruptura de l'acord. I aquestes són les altres dues missions dels jutges: ells reben la paraula de cadascun dels contraris de no irrompre en el territori de l'altre. Amb els jutges es tanca el pacte. I, per tant, si es trenca, el que es trenca és la paraula que es va donar als homes de respecte, als jutges, no a un enemic. Per això és important que un jutge sigui un home de paraula, perquè ha de donar crèdit i autoritat al que s'ha acordat. Per aquest motiu és important que tingui força, atès que se les hauran d'haver amb els jutges si trenquen el pacte o no compleixen la paraula. He sentit dir que llavors és quan hi pot haver veritables matances. No en conec cap cas. Però sé que a qui no respecta un acord d'aquest caire li serà molt difícil de trobar jutges un altre cop i, per tant, li serà difícil dormir tranquil. Ana Giménez deia que són acords que no es trenquen, perquè cadascun actuava com a garant.¹⁴ Per tant, és molt el que s'hi diposita.

Des d'aquell temps dels anys 60 i 70 apareixen, tanmateix, unes noves formes (pel que sé i pel que diuen ells) d'autoritat molt diferents de tot el que hem vist fins ara. Són el que he anomenat a l'encapçalament d'aquest apartat unes formes de *poder transversal* als grups de parents. D'una banda, trobem agrupacions veïnals formades per una sola comunitat de parents en què un home gran, un home de respecte, s'erigeix en representant i líder, i es presenta així davant les autoritats. Això lliga bastant bé amb el que sabem dels gitanos. Acostuma a ser l'home més respectat entre els *tíos* de la comunitat i suposo que deu haver existit des que va entrar el tal don Jacobo a mitjan segle xv per la Jonquera. Però el cas és que apareixen «alcaldes» i «presidents» de barris i poblats gitanos ocupats per diferents segments lineals i les seves corresponents *comunitats locals de parents*. Això sí que sembla una cosa nova, diferent almenys de tot allò que coneixem de la seva història. Aquest alcalde o president és a vegades un home de respecte que adquireix el consens de tots els altres grups de *l'agrupació veïnal* perquè els representi, però que té aquests altres *tíos* darrere. En aquest cas l'existència d'un representant, president o alcalde, respon més aviat a les pressions de l'administració (la que sigui) perquè n'hi hagi. I poden arribar a ser interlocutors, únics o no, amb incidència en qüestions que afecten tots els grups.

En altres casos, però, es tracta senzillament de cacics locals. L'origen del caciquisme s'ha de buscar en els processos de massificació de *comunitats locals de parents* diferents que va practicar autoritàriament i irresponsablement l'Administració durant els anys 60. Els grups es van veure obligats a competir i a una convivència absolutament forçada amb totes les institucions socials, econòmiques i polítiques. En aquesta situació les baralles, les friccions i les batusses són contínues i els barris són autèntics polvorins. Hi van intervenir, per la seva misèria o pel seu conflicte, des de la Guàrdia Civil fins a les mongetes, passant pels grups d'estudiants progressistes del moment i les senyores de Sant Vicenç de Paül. Un desastre. Per allà, hi vam passar tots. I amb la millor o la pitjor de les voluntats es va anar donant poder, capacitat per oferir informes o

14. *Op. cit.*

per repartir habitatges, poder en definitiva als *tíos*. En especial a algun *tío* que era particularment preminent. Quan aquest poder va recaure en un home de respecte van passar dues coses: d'una banda, alguns van intentar d'arribar a acords, com sempre; d'una altra, altres van complir, també com sempre, com a gitanos, i van afavorir els seus propis grups domèstics i *comunitats locals de parents* en detriment de tots els altres gitanos del barri. Aquests li exigien que repartís tal com deien els paios, perquè els paios li ho havien donat per repartir-ho entre tots, no entre els seus. Ell deia, i a vegades a sota veu se li entenia, que era gitano. Els paios no sabien què passava. Però en algun moment van començar a saber què succeïa i van caure al mateix temps en les seves pròpies contradiccions. Si ho repartien ells no només rebien les reclamacions de tots els gitanos que intentaven d'aconseguir més per als seus, és a dir, tothom; és que a més eren imperialistes, antidemocràtics davant dels gitanos i dels seus col·legues. D'aquesta esquizofrènia van sortir algunes associacions formades per paios i per gitanos que intentaven fer quadrar el cercle: un repartiment igualitari, un desenvolupament de la consciència crítica i una representació mitjançant les estructures d'autoritat dels gitanos. Així va néixer, per exemple, l'Associació de Desenvolupament Gitano en què vaig participar molts anys.

Així i tot, hi havia una altra situació pitjor. Alguns *homes forts* van aprofitar el poder que els paios els brindaven per fer-se més forts.¹⁵ Alguns *homes de respecte* no van poder resistir la temptació de convertir-se en *homes forts*. Els paios, nosaltres, hem creat els gitanos cacics a partir del desconeixement i de l'etnocentrisme (per més democràtic que sigui). A partir d'aquest desig de col·laborar o de la intenció de manipular o de l'objectiu de controlar. Els cacics es van fer a partir dels qui oferien la seva pell, a vegades eren antics homes gitanos de bé, altres, simples informants de la policia, altres vegades ambiciosos que mai no aconseguïren amb els mitjans i amb les estructures tradicionals el poder que desitjaven.

Abans he parlat d'ells¹⁶ com d'unes figures sinistres de nova implantació entre els gitanos, que utilitzen la força que els donen els poders paios a canvi de serveis a l'interior de la comunitat, per guanyar-hi una força, a vegades tirànica, no concebuda fins aleshores per cap altra institució de poder gitano. Els gitanos que senten la seva dictadura li diuen *tío X* davant seu o davant dels parents o aliats. Però *tío* és un tractament de respecte tradicional que es nega al cacic quan no hi ha perill de venjança.

Algunes qüestions em van quedar en aquell moment del tot clares. Una era

15. En un poblat gitano de Madrid, l'any 1974, més de les tres quartes parts de les places escolars estaven ocupades per infants d'una sola *comunitat local de parents*, de les sis que hi havia. La resta d'escolars s'hi emparentava d'alguna forma. Els altres infants no hi podien anar, i els pocs paios que hi havia enviaven els seus fills a una escola fora del barri (T. San Román, «La Celsa y la escuela del barrio», a Knipmayer *et al.*, *Escuelas, pueblos y barrios*, Akal, Madrid, 1980, pp. 163 i ss.).

16. Vegeu per a aquest tema T. San Román, 1984, *op. cit.*, on vaig analitzar dades del 1972 sobre 1.200 gitanos de la perifèria de Madrid. D'aquest text en vaig treure unes quantes idees que exposo sobre aquest punt.

que el caciquisme només era possible quan hi havia massificació de grups i escassetat de recursos. I així és als grans poblats de barraques, als barris de petits habitatges autoconstruïts i amuntegats on només queden gitanos. Els paios, amb altres estructures, altres formes d'organització i una altra força diferent, se'ls escapaven, als cacics, s'hi oposaven, feien d'amortidors quan n'hi havia molts al barri. I així, la dispersió dels grups de parents en diferents zones, la convivència amb paios, representava una situació en què el caciquisme gitano no es va desenvolupar, als blocs de la barriada, als pisos del centre de les ciutats. Però allà van tenir uns altres problemes. La desintegració de la família extensa, del *grup domèstic*, feia difícil la subsistència de gent amb ocupacions marginals que realitzava en cooperació i també feia més difícil el manteniment del sistema d'autoritat dels gitanos. No hi havia cacic per falta de líders, d'ajut, de cooperació i d'organització.

En tot cas, amb el temps he arribat a la conclusió que la incidència de diverses institucions de l'Administració i de l'Església, d'associacions gitanes i d'agrupacions paias sobre els mateixos gitanos era molt millor que la incidència sola d'algun programa ferri de beneficència, de treball social o de control policial, perquè permetia als gitanos jugar amb uns i amb altres i en bona mesura escapar-se'n.

Però de la mateixa manera que algunes associacions gitanes s'iniciaren en el revulsiu crític de les pròpies contradiccions, n'hi va haver d'altres que van sorgir del caciquisme pur i simple. De tota manera, el naixent poder transversal va establir les millors i les pitjors bases de l'associacionisme actual.

7. Anys de béns

Els anys de béns, per als gitanos que encara són un segment marginal de la població, mai no han durat gaire ni, per definició, han estat tants els béns. Malgrat tot, els anys 60-70 els van proporcionar una situació econòmica més benestant que els de la postguerra i també que la que va desencadenar la primera crisi del petroli que, com veurem, els va afectar profundament. Al començament del període els gitanos continuaven en part atenent les demandes dels pagesos, aquelles demandes que ho eren, perquè ni es cobrien amb les capacitats pròpies ni estaven organitzades en els circuits normalitzats. Per exemple, encara es podia demanar que s'esquilés un ase, es comprava un cistell a la porta de casa, o es donava unes pessetes per ajudar a arrencar unes quantes soques d'eucaliptus. Però durant les migracions del final dels 50 la majoria de gitanos es traslladen a les ciutats i intenten de trobar una situació menys asfixiant; tot i que n'hi ha que continuen a la zona rural, també alguns dels nous ciutadans (i dels antics) continuen combinant amb un seminomadisme les activitats en àrees rurals i urbanes, encara que les urbanes van guanyant terreny d'una manera progressiva a les rurals, i ofereixen als gitanos ocupacions marginals a la ciutat i feina precària, de manera que cap a l'any 70 era poc freqüent una altra cosa.

Les ocupacions dels veïns gitanos de les ciutats grans d'aquell moment de-

penien en bona part de les diferents possibilitats ofertes per cada context socio-econòmic en tots els àmbits territorials. Molt especialment les grans regions, però també diferents zones de la mateixa ciutat diferien notablement respecte a l'oferta de treball o les possibilitats d'«espigolar» a les deixalles. El nivell ocupacional a Barcelona era considerablement més alt que a Madrid, per exemple, i a Madrid més alt que a la Corunya. Per cada 100 aturats a Barcelona el 1970, n'hi havia 140 a Madrid,¹⁷ en consonància amb el desenvolupament industrial. Els gitanos de cap de les maneres no van ser aliens a aquestes variacions. N'hi va haver més d'assalariats, en especial peons, a Barcelona que a Madrid i molts menys a les ciutats gallegues, on la seva proletarització incipient arribaria més tard i en proporcions més petites.¹⁸ D'una altra banda, i en l'àmbit local, l'entorn industrial o no, la presència assequible d'un abocador municipal o d'un mercat, l'aïllament del barri o les bones comunicacions que hi hagués amb la resta de la ciutat, les condicions polítiques de les *comunitats de parents* en barris de concentració o bé dispersos en *grups domèstics* entre el veïnat paio i, per tant, amb menys densitat i menys conflictes, els factors d'aculturació i pressions sobre les expectatives culturals, com les relacions interètniques locals, el fet de com poguessin ser d'assequibles les escoles i/o hospitals, etc., tot això representava possibilitats, pressions i limitacions que configuraven respostes diferents dels gitanos dins d'una mateixa ciutat. Tenim una enorme escassetat d'estudis, ja ho he dit, i, per tant, els que tenim ens poden portar a generalitzacions excessives o, fins i tot, improcedents. Això s'ha de tenir en compte un cop més.

Aleshores els gitanos realitzaven una gran quantitat d'activitats laborals diferents. La feina de rambler havia desaparegut gairebé del tot. La venda ambulat cada cop se circumscribia més a la ciutat, i només quatre gitanos comptats anaven pels pobles i vilatges on el comerç no s'havia introduït venent teixits, rellotges, llanternes o transistors. Ja no era gens freqüent trobar una gitana que deia la bonaventura, encara que n'hi havia moltes que feien de captaires al carrer o a la porta de les esglésies. Els artistes flamencs, tanmateix, van créixer i es van multiplicar a l'abric de la millor conjuntura per als paios, que tornaven a cridar-los per animar les festes com ho feia Carles III, i molta altra gent abans i després, i a l'abric del turisme florent que, pel fet de convertir-se en la indústria nacional, va oferir una possibilitat d'or a una gent que no havia deixat de cantar, ballar, tocar la guitarra i picar de mans des que va arribar («amb llaüts i saltiris», com diu un document del segle xv que recull María Helena Sánchez Ortega).

Hi havia moltes altres ocupacions, algunes de les quals representaven una readaptació estratègica nova de les «insuficients» de sempre. Hem remarcat la prioritat de certes activitats dels gitanos el 1972.¹⁹ Aquestes ocupacions, que

17. Anuari de l'Institut Nacional de Estadística per a l'any 1970.

18. Martín Fernández, Xunta de Galicia, *op. cit.*

19. GIEMS, *op. cit.*, desenvolupa àmpliament la situació laboral dels gitanos de Madrid al començament dels 70.

constituïen en realitat conjunts d'activitats productives, incloïen, amb l'espectacle, les feines de pagès, la compra-venda, la feina de ferroveller, la mendicitat i el treball assalariat com a personal no qualificat o qualificat.

La població activa gitana a Espanya representava cap a l'any 78 el 26% del total.²⁰ Però ens enganyariem si no remarquéssim que, com que es tractava d'una població extremament jove, en tot aquest col·lectiu total el segment en edat de treballar era proporcionalment molt més petit que el corresponent de la població del total d'Espanya. Si agafem les dades de Madrid del 72 podem veure que el percentatge de gitanos actius representava una xifra idèntica a la dels actius de la població madrilenya de les mateixes zones que ocupaven els gitanos i, per tant, l'activitat real en aquesta zona era més gran: la població en edat de treballar que estava inactiva a Madrid era del 38%, a la perifèria de la ciutat el 25% i entre els gitanos d'aquesta perifèria d'aquest mateix període, el 6%. Les causes s'haurien de buscar, d'una banda, en aquesta gran proporció de gent que no tenia edat de treballar, ja sigui perquè no eren prou grans o perquè ho eren massa (en el cas del homes el 58% tenia o més de catorze anys o més de seixanta-quatre). D'una altra banda, la dona gitana, com ja he comentat, sempre ha treballat d'una manera o d'una altra fora de casa. *A més de dins a casa.* I aquest és un mal negoci del qual moltes paies també ens queixem. Si fa no fa la meitat de la població, segons els diferents informes, treballava manualment.

Altres dades es fan pràcticament impossibles de comparar. Hi ha autors que han tingut en compte només l'ocupació que els gitanos realitzaven en el moment (generalment fugaç) de la presa de dades, amb la qual cosa pot ser Nadal i ser tots a l'abocador recollint cartró i paper, o setembre i anar a veremar. Altres han donat opció a respondre una única ocupació a cada gitano, amb la qual cosa acostumaven a enfosquir-se les variacions anuals i s'hi podia introduir fàcilment una desviació (la que sonava menys marginal, la que hi havia al padró, la que tenia un aire de contracte,...). En qualsevol cas, Vázquez troba al 78 una majoria de gitanos treballant com a obrers i els altres com a ferrovellers, venedors i temporers de l'agricultura i troba també que la feina remunerada de les dones correspon principalment a dones de fer feines. La Xunta remarca que als anys 60 molts gitanos de les ciutats gallegues eren gent que buscava carbó al principi i més tard es van fer ferrovellers, que la venda ambulante va créixer durant aquest període, i que també hi havia dones que es dedicaven a la mendicitat. Les meves pròpies dades de Madrid i Barcelona de l'any 70, i de Barcelona de l'any 80, diuen que la venda era l'ocupació més freqüent, seguida de la peonada. Però hi havia molts ferrovellers i gent que buscava carbó també, que sovint alternaven aquesta activitat amb la peonada eventual. Per acabar, especialment a Catalunya, hi havia una proporció considerable de gent que es dedicava a l'espectacle, *cantaores, bailaores, tocaores, palmeros* i extres de cine. D'obers qualificats, encara que eren pocs, també n'hi havia més a Barcelona. La feina no qualificada en els homes es desenvolupava principal-

20. J. M. Vázquez, *op. cit.*

ment a la construcció i les dones eren, gairebé totes les assalariades, dones de fer feines. Tant en el cas dels assalariats com en el cas dels qui portaven a terme activitats marginals, el substrat del parentiu era molt patent, i introduïen algun cosí o germà en el lloc vacant que quedava a l'obra en què treballaven o, en el cas dels segons, en un alt percentatge d'activitats realitzades en cooperació amb membres, principalment, del *grup domèstic*. Aquestes xifres variaven una mica segons es tractés d'un tipus de barri o un altre, de manera que es veia una clara tendència (com és lògic) a fer de ferroveller i espigolador en els nuclis de barraques i de cases autoconstruïdes, i s'incrementava la proporció d'assalariats estables on hi havia pisos i vivien dispersos. D'altra banda, la venda semblava una activitat compatible amb tot, a prova de segles, conjuntures, emplaçaments, concentracions o dispersions.

Les xifres del 1972 de Madrid eren semblants i molt més precises. Les dades es van agafar d'una mostra de 1.200 individus a cinc barris diferents amb condicions variables de nivell de regularització de la infraestructura urbana, d'aïllament i de tipus d'habitatge (des de barraques fins a habitatges socials d'un cert estatus, passant per diversos tipus intermedis). Les dades es van codificar tenint en compte l'alternança i la complementarietat en una ocupació fonamental, la que reportava més ingressos anuals i que sovint coincidïa amb el temps que s'hi dedicava, una primera ocupació secundària i una segona ocupació secundària. Els resultats obtinguts per a l'ocupació fonamental (que incloïa, per tant, els qui només feien aquesta activitat) van ser els següents:

<i>Homes</i>	%	<i>Dones</i>	%
Ferroveller	38	Venedora	36
Venedor	20	Ferrovellera	26
Obrer qualificat	19	Dona de fer feines	12
Obrer no qualificat	09	Una altra ocupació assalariada	0,0

Els qui es dedicaven concretament a l'*espigolament* eren gairebé tots homes i les dones feien de drapaires-ferrovelleres. Els gairebé inexistent captaires eren dones, com es fa constar en altres informes. Pel que fa al tipus d'activitats que es realitzaven a diferents edats, els infants apareixien amb certa freqüència com a jornalers agrícoles, cosa que és lògica si pensem que normalment no treballen durant l'any però als onze o dotze anys podien ajudar en la verema o en la collita d'olives quan es traslladaven amb els seus pares. També n'hi havia, encara que no era gens freqüent, que eren ferrovellers. Igualment és una ocupació que permet l'ajut discontinu i poc precís d'un infant d'aquesta edat. Tanmateix, les criatures mai no feien feines remunerades ni tenien ocupacions que requerissin habilitat i experiència, com ara vendre. Els joves tenien les feines més mal considerades en tots els aspectes. Combinaven la peonada eventual i precària amb l'ofici de ferroveller i eren els qui patien la inactivitat laboral més alta. De manera aparentment contradictòria, els obrers qualificats

i els assalariats més estables eren gairebé sempre fadrins o joves casats, però en aquests casos es tractava de gent que vivia en pisos, sovint dispersos, i amb inquietuds més properes a les dels païos que no a les dels barraquers. Els altres casats i les casades o eren ferrovellers o, més sovint, venedors, imatge que es repeteix entre els pocs vells que continuaven en actiu. I les poques *tías* eren venedores o captaires. El perfil d'aquests ancians de tots dos sexes coincideix amb les característiques que abans he fet veure: són gent molt pobra, amb problemes d'un o altre tipus per falta de fills i família o pel fet d'ocupar-hi una posició marginal. I aquesta situació era especialment greu en un moment en què hi havia cada cop més gitanos inclinats cap una creixent aculturació, de manera que ni tenien cobertura social de l'Administració ni vivien en el millor moment del respecte a ultrança pels vells entre els gitanos. Per això no ens sorprèn que aquests treballadors que tenien cinquanta anys o més diguessin que treballaven perquè no els quedava cap més remei i ho consideraven impropï i degradant a la seva edat. Eren molt pocs, i també això coincideix amb les informacions generals sobre categories d'edat que proporcionava a l'apartat anterior, però n'hi havia.

En els barris de barraques en què encara quedaven famílies païes, no n'hi havia que es dediquessin a fer de ferrovellers o a vendre, malgrat que tenien una situació social i econòmica molt semblant a la dels seus veïns gitanos. Consideraven que aquestes tasques eren de gitanos i estaven orgullosos de no exercir-les. En un poblat tan marginal com ara La Celsa, en el Madrid d'aquella època, el 100% dels peons eren païos i el 100% dels ferrovellers eren gitanos. Hi ha alguna cosa més que no pas les condicions econòmiques de la gent. Per a un gitano ser paleta representava una alternativa oberta com ho era ser ferroveller. Per a un paio no era una alternativa cultural existent i s'hi van resistir amb totes les seves forces, malgrat que no hi havia raons «objectives» per fer-ho. Només quan la peonada va ser impossible alguns païos van recórrer a alternatives marginals, però això va ser al cap de molts anys. Els anys 60 i 70 hi havia força feina, fins i tot per a aquells qui no sabien fer res en especial. I en aquesta conjuntura els gitanos ocupen llocs assalariats però ho combinen amb altres ocupacions marginals. Els païos, tan pobres com ells, trien la peonada eventual i precària abans de recórrer a l'espigolament. Totes dues coses eren igualment possibles i fins i tot igualment rendibles. Però les estratègies culturals, les actituds, els judicis i prejudicis podien seguir el corrent o anar a contrapèl d'una i l'altra. Aquests aspectes de la cultura sempre se m'han mostrat poderosos en circumstàncies en què les variables més estrictament econòmiques, la rendibilitat en aquest cas, són similars. Semblava, pel que veia i sentia, que el paio triava seguretat, regulació o «normalització», aspirava a una feina fixa i estable, volia que el que fes li proporcionés cobertura social i volia un contracte. Els gitanos semblava que preferissin més autonomia, flexibilitat d'horaris, marge de maniobra per adequar els ingressos a les fluctuacions de les necessitats, buscaven el suport, la seguretat, la cobertura, en els seus, no en l'Administració que, d'altra banda, tampoc no els els oferia.

Ara bé, encara que ells viuen la feina familiar com a autònoma, no ho és. En

aquesta mena de cooperació hi ha fortes jerarquies i desigualtats que responen principalment a criteris de sexe, edat i preeminència generacional. La diferència, que és important en aquest aspecte, entre la feina assalariada i la feina en cooperació que es realitza en el si del *grup domèstic*, radica en el lloc social d'on emana la relació d'ordenació/subordinació. En la feina assalariada, la jerarquització i la desigualtat que la regeix sorgeix de l'interior de la mateixa relació laboral, és part de la seva naturalesa. Contràriament, en la feina familiar la jerarquia que sense cap dubte la domina emana de l'exterior de la naturalesa de la relació laboral i s'hi sobreimposa pel parentiu, l'edat i el sexe. Per això, el control sobre un individu concret i la seva explotació pot, fins i tot, arribar a ser més gran en l'activitat que realitza amb els seus familiars que a la feina assalariada quan es treballa per a un altre. L'individu, tanmateix, no ho acostuma a viure així, sinó com una supeditació lliure, lligat a una jerarquia «natural» o espontània.

És molt interessant poder observar com cadascuna d'aquestes apreciacions culturals es va postergant a mesura que es passa de les ocupacions fonamentals a les complementàries, de la primera a les següents. A mesura que avancem en aquesta direcció hi ha menys autonomia, menys cooperació familiar, menys flexibilitat. I no menys ingressos. De la mateixa forma es deixa als joves que facin les feines més allunyades d'aquestes preferències, de manera que es considerava una bona jugada que el marit fos venedor, la dona venedora o drapaire, la filla gran, a la millor de nou anys, que es fes càrrec dels petits, el *tío* i la *tía* que s'estiguessin per casa i pel barri i que s'ocupessin de les seves coses, i algun fill solter que fos manobre, es donés una mica de temps abans d'aprendre coses més difícils i, sobretot, que portés la mesada amb què fer front a les despeses fixes que els paios s'entestaven a cobrar a la primeria de mes en lloc de quan es tenien més diners. Permetia, doncs, una gran tranquil·litat perquè la gent més gran pogués guanyar a la millor el doble que ell (a la millor el mateix) sense l'angoixa del dia u. Quan creixia es casava, era pare, portava vara, o s'havia convertit en tot un obrer qualificat, que no era fàcil, o en un treballador estable amb millors ingressos i condicions, o la peonada passava a ser un recurs obert per a les èpoques més improductives de l'any.

Però fixin-se que un assalariat eventual i que ocupava un lloc amb condicions precàries, com era el cas de la gran majoria, guanyava mensualment més o menys el mateix que un ferroveller, una de les ocupacions marginals menys rendibles; obeeix un paio, treballa força més hores, ha d'agafar el transport públic, és tota la jornada laboral fora de casa i, a sobre, ocupa un dels llocs més baixos en l'escala de prestigi de les ocupacions que es feien en aquell moment. Els costava d'entendre la inflexible obstinació dels veïns paios. Un ferroveller, d'altra banda, no guanyava més i era un company de desprestigi dels peons. Però, tot i així, treballava menys hores, anava i tornava amb el seu carro quan li semblava, si li quedaven diners del dia abans no hi anava, treballava cantant, discutint o rient amb el seu germà o el seu cunyat. I si no guanyava més, què?

Entre els venedors hi havia de tot: gent amb uns ingressos molt baixos (vells, especialment) i gent amb uns ingressos molt notables. Però en els in-

gressos mitjans era més rendible que dedicar-se a recollir ferralla o a fer de peó. I hi havia més avantatges: era una feina menys dura i calia tenir habilitat, art i intel·ligència. En això residia el seu prestigi i per això i pels diners s'ajustava més a la posició d'un home casat. Però no tothom podia fer-ho perquè no tothom valia per ser-ho. Jo, per exemple, no serveixo per a aquesta feina. En qualsevol cas, s'ha de tenir en compte que la rendibilitat és un factor no sempre decisiu, però gairebé, i l'obrer qualificat es mantenia al costat del bon venedor i del bon artista de flamenc en aquella escala d'admiració o de menyspreu. Però gairebé sempre el rambler hi era present, el que tractava amb bestiar des que els perseguia la Mesta. I ja no n'hi havia. Amb tot, perdurava a la memòria com a ocupació de *rom*, d'home gitano per excel·lència que sap viure bé sense que se li noti que fa alguna cosa per aconseguir-ho.

8. Una estratègia productiva flexible

No hem parat de veure que els gitanos repetien les mateixes estratègies productives combinant i adequant les activitats concretes al moment històric i al context físic, econòmic i social en què vivien. El que els gitanos feien durant els anys de béns era això exactament. El 1975, quan les dades nacionals²¹ adjudicaven un 11% als espanyols actius que tenien més d'una ocupació, els gitanos que sistemàticament relacionaven ocupacions diverses representaven gairebé el 50%, la majoria d'ells, homes; i els qui a vegades en realitzaven alguna altra eren la immensa majoria. La mobilitat, tal com indica Vázquez per al 78 inclòs, era molt superior a la de la resta dels espanyols. I és que al final d'aquest període els gitanos fan una passa endavant, revolucionària en aquest sentit, que tindrà les seves repercussions més grans al final dels anys 80: es treuen el carnet de conduir i tornen a obrir la porta, que semblava que es tancava d'una manera irremissible, a la venda a l'altra punta de la ciutat o fora de la ciutat. El venedor adquireix amb l'automòbil no tant la possibilitat de càrrega, encara que també és així, sinó la llibertat de moviment que desitjava; el cotxe els permet de recórrer qualsevol distància per comprar o vendre els articles amb què comercien, amb uns marges de benefici més grans: és més fàcil vendre teixits en pobles petits que a la gran ciutat; és impossible vendre molts dies seguits al mateix poble; és més barat comprar gènere de fàbrica i excedents a l'engròs i més beneficiós vendre en petites quantitats i de pressa, és a dir, en una àrea àmplia que s'ha de recórrer amb la mercaderia. Els avantatges de les furgonetes (petits motocarros, al principi) són encara més evidents.²² I amb el vehicle de motor el gitano de principi dels anys 70 recupera la possibilitat de desenvolupar una de les seves més antigues i conegudes estratègies, que semblava que havia perdut.

La combinació d'ocupacions integrades (o «conegudes», o «suficients»), o

21. Informe FOESA, 1975.

22. T. San Román, 1984, *op. cit.*

«normalitzades») amb altres de marginals i amb altres d'il·legals també, semblava que estigués en actiu. Ho confirmen els informes i els mateixos gitanos. Però, de fet, és cert que els anys de béns porten la possibilitat de cenyir-se més a la legalitat en aquest aspecte, i la impressió és que en aquest moment era més el que es deia que feien que no pas la freqüència, baixa, de petits furts i robatoris, mentre que l'engany i l'estafa que semblava que s'hagués estès per les festes majors dels pobles un segle abans, en aquest moment és excepcional. Els gitanos llavors apliquen més aviat la versió de l'estratègia que correspon a aquest moment en què viuen i que no necessita, amb tanta exigència, les activitats delictuoses: combinen la feina marginal i la integrada. He treballat extensament aquest aspecte de la vida dels gitanos suburbials i no m'hi aturaré gaire,²³ només ho necessito per fer una síntesi brevíssima perquè ens fem una idea de la situació.

Les ocupacions a vegades es combinen, de forma que qui va a vendre llimones a un mercat, quan se li acaben, pot demanar almoïna a la porta del metro quan torna a casa, de passada. D'altres vegades s'alternen, i es dediquen diferents moments de l'any a fer coses diverses, o amb periodicitat o segons les conjuntures. Hi ha algunes ocupacions que es combinen pràcticament sempre perquè tenen grans possibilitats de formar engranatges estables. És el cas dels intermediaris-venedors ambulants, o el dels bitlletaires-enllustradors, o el dels ferrovellers-espigoladors-drapaires-venedors de patates o de melons. A cada grup hi ha una raó particular: en el primer la informació que es rep en una feina i es transfereix a l'altra, en el segon el fet de realitzar totes dues coses en el mateix bar, i en el tercer el fet de tenir un carro a disposició per transportar-hi el que sigui més rendible en cada moment. Totes tenen darrere la mateixa estratègia cultural de combinació. En altres casos o en aquests mateixos, el que es produeix és alternança, de manera que un venedor, avui, pot passar a ser peó demà, i tornar a la venda després, i tots dos són recursos disponibles i utilitzats.

Però no totes les ocupacions són igualment «insuficients», per dedicar un record a Carles III per l'encert de la seva paraula. Els ferrovellers de qualsevol mena (espigoladors, drapaires,...) són els qui es veuen obligats a recórrer a altres ocupacions de forma més freqüent (50%). Al darrere seu hi ha els venedors, i només uns quants (18%), i més enrere encara els peons més estables (13%). Aquestes ocupacions (em refereixo sempre a les fonamentals) es complementen amb d'altres, i aquesta combinació no sembla aleatòria. El ferroveller alterna amb la venda conjuntural a la gran majoria de casos (77%), però s'ha de tenir en compte que amb la peonada s'alterna de totes les formes possibles, és a dir, apareixen mútuament com complementàries segones o terceres una de l'altra. El venedor amb menys èxit pot passar una temporada fent de peó, i el bon venedor, l'assalariat no qualificat estable i l'obrer qualificat són autosuficients, no ho combinen ni ho alternen amb res i, quan ho fan, és més

23. Vegeu sobretot T. San Román, *Vecinos Gitanos*, Akal, 1976; GIEMS, 1976, *op. cit.* i T. San Román, «Los gitanos en el mundo del trabajo», *Documentación Social*, 41, 1980.

per imposició dels fets que no pas per un joc estratègic. Al començament dels 70 el nombre de peons estables, qualificats i venedors s'havia incrementat. Hi ha, a més, una activitat laboral periòdica que s'alterna amb qualsevol de les que ho demanen: la feina de la recollecció al camp, sobretot de raïm, però també d'oliva i de fruita i, a vegades, s'estén a la tala. Allà, hi anaven a parar al setembre venedors dolents i mediocres, peons precaris, ferrovellers, dones de fer feines, drapaires i captaires. Un terç aproximat del total recorrien a aquestes feines del camp. Les rutes i les zones, com és lògic, coincidien amb les dels païos: de Madrid a Castella la Nova, la Rioja i alguns anaven a Extremadura; de Barcelona a alguns punts de Catalunya, però sobretot a França, el País Valencià i, una mica menys, a Aragó.

Aquesta alternança tenia un valor decisiu en la supervivència de la majoria dels gitanos dels suburbis de les grans ciutats. La peonada tendia a mantenir-se eventual, malgrat la precarietat que comportava, perquè era més rendible i més agradable alternar-ho. La peonada pitjor remunerada només va arribar a tornar-se estable en zones en què no era possible recórrer d'una manera àmplia a fer de ferroveller. I això no era impossible. A vegades l'abocador quedava molt lluny, i no hi havia fàbriques que deixessin anar residus interessants, ni enderrocs on poder trobar banyeres o barretes de ferro del formigó. Però, a més, la ferralla sempre ha tingut grans fluctuacions que en ocasions deixaven períodes excessivament llargs sense recursos, o la policia municipal tancava l'abocador per alguna raó (tòxic, per exemple) o, més sovint en aquell moment, perquè s'impedia l'entrada als gitanos sense cap més explicació. Sigui com sigui, el ferroveller, com els extres de cine, o com el gros dels *cantaores* i *bailaores*, són ocupacions molt subjectes a conjuntures, d'escassa continuïtat.

La complementarietat i l'alternança ocupacional apareixen com una estratègia que responia a la debilitat, en tots els aspectes de les ocupacions a les quals els gitanos podien accedir. Es tracta, evidentment, no d'«una ànima itinerant i ansiosa de llibertat»,²⁴ sinó de l'intent, ple de lògica, de compensar l'escassetat i l'esgotament. Són ocupacions que, des del punt de vista d'aquells gitanos, no requereixen una continuïtat i no hi ha cap avantatge especial a donar-la-hi. Per tant, només és una estratègia cultural davant alternatives productives de baixa rendibilitat i inestabilitat, que arriba a basar-se en la seva combinació dinàmica i contextualitzada perquè el treballador pugui subsistir suficientment i permanentment. Aquestes estratègies a vegades fan que alguns observadors es confonguin, perquè el que hi ha darrere de cada activitat no és l'estabilitat que es pensa, l'especialització que es pensa. Això a part, les mateixes activitats concretes es plasmen contínuament en tots els informes d'aquests anys i semblen haver estat veritablement extenses dins de la Península i fins i tot a fora.

Encara una altra cosa. En aquesta estratègia, aleshores (i això ara ha canviat

24. Es tracta d'una frase literal agafada d'un text publicat, però m'ha semblat més respectuós no esmentar-ne l'autor ni oferir cap altra referència. Frases com aquesta són idealitzacions molt freqüents a la literatura sobre els gitanos.

una mica), es tenia molt poc en compte el sou indirecte. Els seus parers i el seu comportament reflectien encara molt poc interès per la cobertura de la Seguretat Social, fins a tal punt que a la feina de l'any 72 el fet de ser o no ser titular d'una cartilla de la Seguretat Social no es relacionava en absolut amb els criteris de satisfacció amb la situació laboral. Els qui desenvolupaven fonamentalment i durant més temps activitats marginals, com és lògic, no en tenien. Un interès per pagar les altíssimes quotes dels autònoms era (i és) impensable. I dels treballadors assalariats només les tres quartes parts tenia cartilla. A més de tenir la gran majoria contractes eventuais, molts no disposaven ni de contracte. La Seguretat Social, si comptem tant els titulars de les cartilles com els beneficiaris de totes les edats, només emparava una quarta part d'una població absolutament necessitada de la cartilla en totes les seves prestacions. En els llocs amb un nivell d'aculturació més profunda o amb un nivell d'anomia més gran (els obrers més estables i els barraquers més marginals) el risc era sempre que el *grup domèstic* deixés de respondre. N'hi va haver indicis però no va acabar de reeixir. A canvi, la gent es va refugiar en els ajuts de la beneficència, a vegades per no poder valer-se o no poder sobreviure, d'altres perquè era un recurs tan vàlid com la bonaventura. Vázquez proporciona una xifra nacional del 34% de gitanos i gitanes que s'acollien a aquests ajuts. Entre ells hi havia una quarta part d'ancians que necessitaven una pensió, encara que fos mínima. Les dades del GIEMS apuntaven que la gent que vivia en pisos i treballava amb una certa estabilitat ocupaven el primer lloc entre els qui rebien cobertura de la Seguretat Social, i que la gran majoria de les ajudes benèfiques requereien sobre els barraquers, entre els quals era difícil de trobar cartilles.

Els informes d'investigadors estrangers ens situen en realitats molt semblants a la que acabo de descriure, en altres llocs d'Europa: la variació en les ocupacions, la dedicació a fer de ferroveller i a altres maneres de recuperar materials, la venda ambulants, són feines que es repeteixen contínuament entre gitanos pertot arreu, inspirades pels mateixos valors i les mateixes actituds.

9. Els desitjos i els fets: l'esforç d'integració del començament dels anys 70

En aquella època parlava de l'esforç que els gitanos feien al començament dels anys 70 per aconseguir una integració ètnica, una integració que no passés per la desaparició de la seva identitat i de trets culturals com ara la llengua, la proximitat de la família, el respecte als ancians o als ritus mortuoris, sinó que passés per una integració que els tragués de la misèria, la marginalitat i la beneficència. Escrivia llavors: «sin embargo, la oposición entre payos y gitanos no parece que vaya a desaparecer por el momento. El hecho de que los gitanos comiencen a ser incorporados más plenamente en el sistema productivo y en la legalidad jurídica del Estado español no está contribuyendo demasiado al establecimiento de una equiparación real».²⁵ Hi havia dues tendències oposades.

25. T. San Román, 1976, *op. cit.*

Per un cantó, la societat, finalment, necessitava els gitanos, encara que fos per explotar-los. Per un altre, els gitanos, si aconseguïen una certa estabilitat com a assalariats, llavors estaven millor explotats que marginats. En això coincidien. Però, d'una altra banda, es produïen contradiccions en molts àmbits de la vida. Alguns gitanos agafaven valors, pautes i amor al consum paio fins i tot abans d'estabilitzar la seva situació, encara que fos mínimament. D'altres es debatien entre la impossibilitat d'integrar-se d'una forma realment satisfactòria, refugiant-se en el conservadorisme més ranci, però tenien davant aquell grapat d'obriers qualificats gitanos que admiraven profundament. La societat, per part seva, cada cop els convidava més a entrar al món laboral però se'ls tancaven les portes dels habitatges socials, els únics als quals podien accedir. Se'ls estimulava perquè s'integressin des dels mateixos àmbits administratius i de l'Església, però en l'àmbit d'una ideologia alhora assimilacionista i racista per a una bona part de la societat espanyola: passeu, però deixeu de ser. La gent pensava que els gitanos tots eren bruts, ganduls i dolents, immorals, estafadors, inconstants i aprofitats. I en aquesta situació la invitació era paradoxal.

Ja he comentat abans que és un moment en què imputar-los robatoris i furts era absolutament injust. En feien, és clar. Però també en feien els paios, i a més no semblava en absolut que fos una situació en què la gran majoria de gitanos no tingués una altra cosa a la qual recórrer. Activitats com la de pidolar o dir la bonaventura (que gairebé ja no deien) s'esgrimien com proves de la seva escassa respectabilitat. Però, de fet, la mendicitat gitana, que n'hi havia, més «de passada» que d'estable però n'hi havia, se circumscriu en l'àmbit estricte de certs barris especialment pobres i deixats de la mà de Déu. En un treball que vaig fer per a l'Ajuntament de Barcelona, preocupat pel nombre de captaires gitanes als carrers de la ciutat, vaig poder demostrar que la mendicitat estava reclosa en el 90% dels casos en una sola bossa de misèria, al barri de la Perona. Gairebé el 95% de les gitanes (els gitanos mai no pidolen) tenia algun tipus de problema familiar greu, com es va poder comprovar en aquell moment. La qüestió no era que s'havia de suprimir la mendicitat dels carrers de Barcelona, l'afer era saber què diables ocorria a la Perona perquè la ballessin tan magra. Aquell treball el vaig fer al final dels anys 70, quan tots els problemes s'aguditzaren i van esclatar amb la crisi. Però la situació a Madrid o a Barcelona, durant aquella època, era la mateixa: la mendicitat semblava que s'estenia perquè és un fet escandalós, però no hi havia gaires captaires i en bona part vivien en situacions que no feien gens d'enveja. L'Ajuntament de Barcelona va posar en marxa un pla per a la població de la Perona; malgrat tot, el racisme generalment no vol sentir raonaments d'aquesta mena i, en altres casos, hi va faltar la sensibilitat necessària.²⁶

D'altra banda, l'assumpte de la bonaventura era totalment ridícul. Primer de tot perquè no hi havia ningú que la digués en aquelles alçades. En quedava l'eco, l'eco del prejudici. En segon lloc, no sembla que hi hagi res de dolent: la

26. Àrea de Serveis Socials, Ajuntament de Barcelona, *Realojamiento de la población gitana*, 1981.